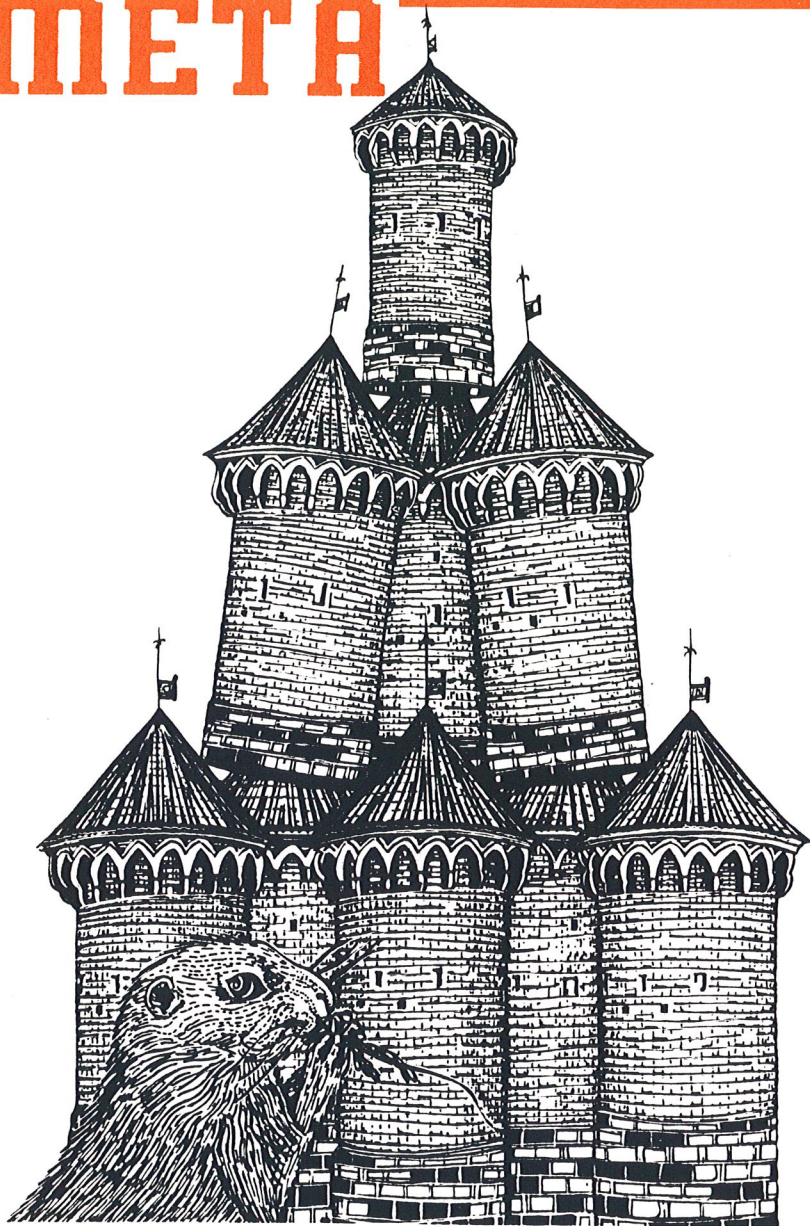

МЕТА

91 3

REDAKTIONELLT

Meta har besökt Estland en gång tidigare i år. Då fick vi se landet ur en gästande nordisk medeltidsarkeologs perspektiv. Kaur Altoa och Jan Tamm låter oss nu se de problem och möjligheter inifrån som utgör ingredienserna inom estnisk stadsarkeologisk forskning idag. Efter år av ovanjordisk spekulering skall nu empirin få tala. I samarbete med projektledaren för "Medeltidsstaden", professor Hans Andersson i Lund, har en plan lagts som skall ge esterna samlad kunskap om städernas utveckling i landet. Fragmenteringen av ansvar och utspridd placering av utgrävt material har tidigare försvårat en helhetssyn. De staplade toren på Meta:s framsida får symbolisera utgångsläget. Fram mot 2000- talet är de kanske placerade i ett begripligt mönster.

Meta har sedan födelsen 1979 försökt att, såsom huskureernas plåster, verka retande på sina läsare. Ordinationen för medeltidsarkeologin är fortfarande ämnad att höja hudfärgen, locka fram respons och få det onda upp till ytan. Att receptet fortfarande gör gott vittnar de dragplåster från nummer 2/91 som får effekt i detta nummer.

Vi packar åter konten och stiger in i det okända landskapet bortom den medeltida staden, ut i markerna. Thomas Wallerström möter oss långt norrut. Från sitt med böcker välförsedda skogsbryn i Luleå efterlyser han teoribildning för att förstå nyttjandet av utmarkerna. Kritik riktas mot deterministiska förklaringsmodeller där klimat, demografiska förändringar och teknologi framhävs som *primus motor*. Thomas menar att vi måste använda oss av en historisk grundsyn där svaren söks i medeltidens egna förändringar.

Maria Adolfsson möter oss i värmlandsskogarna. Fornminnesinventeringen har där givit en tudelning av utmarken som kan tolkas som orsakad av etniskt grundade skillnader i skogens nyttjande. Svensk och finsk erämarksekonomi fann egna traditioner som inte konkurrerade med varandra.

Bucklan som kastades förra numret plockades raskt upp av Ola Kyhlberg som här avlossar dubbla salvor. Första laddningen riktas mot en vetenskapssyn som hävdar att föremålen i sig berättar om historiska förlopp. För att tolkningen av Gotlands vikingatid skall svara mot en relativ verklighet påpekar han behovet av helhetsbilder på en viss nivå av forskningsproces-

sen, utan att kunskapen om källmaterialet negligeras. Dynamiken i spänningsfältet mellan forskarens möjliga tolkning och empirin framhävs.

Salva nummer två riktar in sig mot huvudmålet, Gotland. I snäckplatser, kastaler och kyrkor finner han indicier för att ön stått under ett sveonskt inflytande och haft en egen stormannagrupp. Var Avair från Alva en av dem som skilde sig från gruppen av gotländska bönder?

Här kommer personligt producerad medicin för medeltidsarkeologer. Var god och svälj eller rör ihop en egen dekokt.

Meta -redaktionen i Lund.

UTFORSKNING AV HISTORISKA I STÄDER I ESTLAND

Resultat och perspektiv

År 1910 höll Dr. Wilhelm Neumann, sin tids ledande konsthistoriker i Baltikum, i Riga ett föredrag på temat "Stadsplanen som historisk urkund" (Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde).¹ Detta blev till en vändpunkt inom utforskningen av Gamla Livlands, d v s nuvarande Estlands och Lettlands historiska städer. Till dess hade historiker behandlat dessa städer enbart ur sådana aspekter, som stödde sig på traditionella källor (urkunder och krönikor). Staden som existerade eller hade existerat fysiskt, dess planering och tillkomst - allt detta hade under många decennier försumrats av forskarna. I Tyskland blev Dr Joh.Fritzs artikel "Tyska stadsplaner"² (Deutsche Stadtanlagen) början till en ny epok. Denna liksom professor Warschauer-Posens arbeten var Neumanns metodologiska utgångspunkt. Han analyserar Rigas, Tallinns och Tartus, i mindre utsträckning Pärnus och Mitaus stadsplaner och påpekar deras etappvisa utveckling och plantypologi. Tiden har korrigerat en rad teser som Neumann presenterade men det finns ingen anledning att här analysera Neumanns fel. Det väsentliga är att han var föregångsmannen som uppställde problemet.

Vilket material var det överhuvudtaget möjligt att anlita? Den enda staden där medeltida material finns bevarat i anmärkningsvärd utsträckning, är Tallinn. Men även där härstammar nästan allt det synliga från senmedeltiden, företrädesvis från 1400-talet. Således bjuder moderna stadsplaner ingen betydande information. Naturligtvis ökade intresset för historiska stadsplaner i början av vårt århundrade. Och här har kartografiskt material från 1600-talet visat sig vara särskilt värdefullt; från denna period finns det kvar tämligen många, högst detaljerade planer, vilka har ritats av svenska fortifikationsingenjörer.³ Det finns ett avsevärt antal kartor över städer vilka befästes med fortifikationer av bastionstyp (Tallinn, Narva, Tartu och Pärnu). Från mindre städer, vilka i flera fall hade mistat sina stadsrättigheter och degraderats till köpingar som förde en tynande tillvaro, finns det däremot mycket få planer kvar.⁴ Även planernas detaljrikedom är olika. Mycket sällsynta är planer där fastigheter finns återgivna. (t ex en plan över Tartu, som antagligen härrör från 1660-talet).⁵ Det är mera vanligt att gatunätet finns återgivet men ibland finns på stadsplanerna bara borgen och stadsmurens konturer återgivna (t ex den enda planen över Viljandi, som

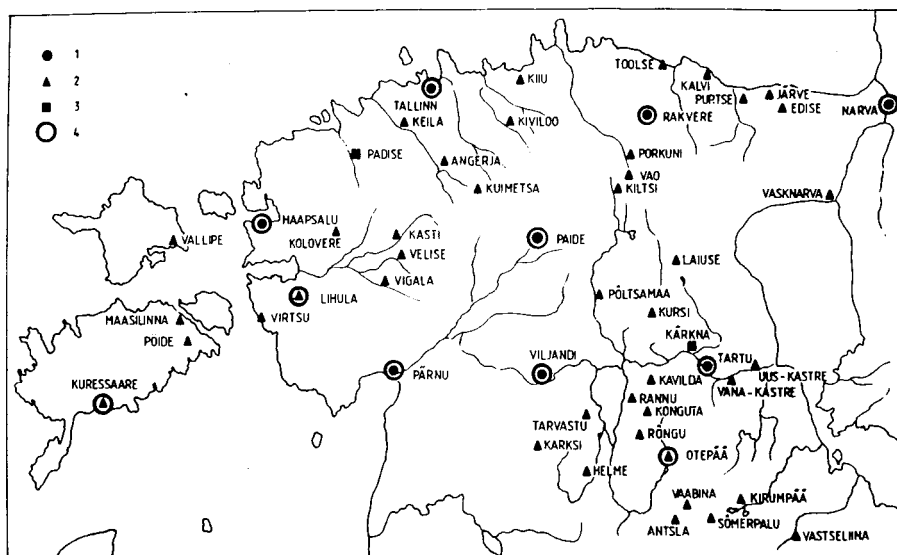

Fig. 1. Medeltidsstäder och borgar i Estland.

1. Städer.
2. Borgar.
3. Befästa kloster.
4. Objekt vilka omfattas av projektet.

härstammar från 1682).

I många fall har det varit möjligt att komplettera planer med hjälp av skriftligt material. Sålunda försökte P. Schneider år 1911 lokalisera tomter som finns uppräknade i Pärnus fastighetsförteckning från 1543.⁶ På basen av samma källmaterial har H. Laakmann senare gjort ett avsevärt mera exakt rekonstruktionsförsök.⁷ Den sista rekonstruktionen av medeltida Pärnu, som har gjorts av O. Volmer, har ännu inte publicerats. Likaså har rekonstruktioner av Tartus stadsplaner från 1500-och 1600-talen, vilka har utförts av R. Otto⁸ på basis av arkivaliska uppgifter, förblivit opublicerade.⁹ Med ledning av uppgifter från en revision av fastighetsägarnas äganderättsbevis, som polacker utförde i Viljandi 1599,¹⁰ presenterade A. Westrén-Doll år 1929 en rekonstruktion av medeltida Viljandis stadsplan,¹¹ vilken emellertid innehåller en hel mängd tvivelaktigheter.

Men när tillkom gamla Livlands - därmed också Estlands - städer?

Därom råder det ingen enighet mellan olika forskare och olika perioder. Enligt balttyska historiker är städernas tillkomst i Baltikum ett direkt resultat av landets kolonisation. På 1930-talet kommer estniska arkeologer fram med en radikalt annorlunda ståndpunkt. E. Laid skriver i sitt arbete om undersökningar i en av Estlands märkvärdigaste fornborgar, Varbolas Jaanilinn, följande: "Som ett strategiskt och administrativt centrum med permanent bebyggelse, kring vilket även ett visst ekonomiskt och religiöst liv koncentrerades, hade Varbolas Jaanilinn liksom en rad andra större fornborgar i Estland (Viljandi, Tartu, Otepää) egentligen alla kännetecken av ett stadssamhälle. Vi kan således säga att den sociala skiktningen genom uppkomsten av permanenta stadsliknande samhällen i Estland sträcker sig tillbaka till den förhistoriska periodens sista århundraden, inte efter främmande förebild först på tröskeln till medeltiden. Merparten av medeltida borgar i vårt land var inte några nybyggen utan de uppstod i en något förändrad form på de gamlas plats, och förmedlade på så sätt den forntida bebyggelsestraditionen till våra dagar."¹² Ytterligare ett steg i samma riktning har man tagit i "Estniska arkitekturens historia", vilken utkom 1965. Utöver påståendet om att stadsliknande samhällen (Otepää, Tartu, Tallinn, Viljandi, Lihula o a)¹³ existerade i Estland redan under forntiden, kan vi där läsa följande: "Det finns goda skäl att förmoda att det gamla gatunätet med huvudgatorna i esternas stadssamhällen bevarades också i de feodala städerna. /.../ Troligen bibehölls också öppna platser, framförallt marknadspplatserna i Tallinn, Tartu, antagligen även i Viljandi, sina geografiska lägen."¹⁴ Således har man förutsatt att också våra medeltidsstäders struktur till stora delar härrör från forntiden.

En radikalt annorlunda ståndpunkt presenteras år 1970 av H. Moora och H. Ligi. Vid behandlingen av ekonomin och samhällets utveckling i Baltikum i början av 1200-talet kommer de till slutsatsen att under ifrågavarande period existerade det inga städer i våra trakter. Avgörande är härvidlag avsaknaden av två väsentliga kännetecken - specialiserat hantverk och professionella köpmän. Dock medger de existensen av samhällen /Hakelwerk/ i större borgar eller i deras hägn.¹⁵

Också V. Trummal, som påbörjade arkeologiska utgrävningar i Tartu, har kommit till slutsatsen att i början av 1200-talet var Tartu ett samhälle som inte nått stadens karaktär.¹⁶

Härvid bör man naturligtvis ta hänsyn till att alla dessa forskare (utom Vilma Trummal) stödjer sig på undersökningar av fornborgar och har inte

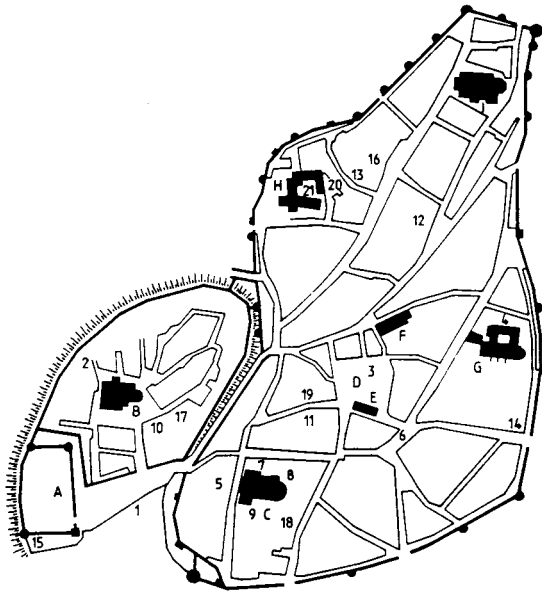

Fig. 2. Arkeologiska utgrävningar på det medeltida Tallinns territorium.

A. Borgen. B. Domkyrkan. C. Nikolai kyrka. D. Marknadsplats/rådhusplatsen. E. Rådhus. F. Helgeandskyrkan. G. Dominikanerklostret. H. Cistercienserordens nunnekloster. I. Olai (Oleviste) kyrka.

1. Domberget, 1952.	12. Pikk-gatan 35/37, 1983
2. Domberget, Toomkoli-gatan 21, 1952.	13, 16. Aida-gatan 2-10, Lai-gatan 19-21. 1983, 1986, 1988-1990.
3. Rådhusplatsen, 1953.	14. Viru-gatan 11, 1984.
4. Vene-gatan, Dominikanerklostret, 1954.	15. Domberget, Kubemeri aed /Guvernörsträdgården/ 1984.
5. Riiüti-gatan 8/10, 1973-74.	17. Domberget, Kohtu-gatan 4, 1987.
6. Vana Turg/Gamla torget/, 1977	18. Harju-gatan, 1987-1990.
7-9. Nikolai kyrkas nord-och sydsida, 1978, 1979, 1981.	19. Dunkri-gatan 4, 1987.
10. Kohtu-gatan 2, 1981, 1982.	20. Aida-gatan 5, 1989.
11. Dunkri-gatan 5, 1982.	21. Suur-Kloostri, 1990.

anlitat stadsarkeologiskt material.

Stadsplanens uppkomst och utveckling har i första hand undersökts i samband med Tallinn.

Under de tre kvarts sekler som gått sedan W. Neumanns tid har mer än tio författare presenterat mer eller mindre argumenterade versioner om Tal-

linns tillkomst. Utan att ingå på detaljer kan man skilja mellan två huvudriktningar.

Den första representeras av de forskare som anser att ett stadsliknande centrum uppkom på nuvarande Tallinns territorium före de främmande erövrarnas intrång 1219. De företräder en ganska idealiserad syn på dåtida förhållanden i det fornestniska samhället och beskriver Tallinn redan i den förhistoriska periodens slut som ett stadsliknande centrum med välutvecklade institutioner och strukturer. Till denna skola hör R. Kenkmaa, H. Moora, S. Tarakanova, O. Saadre, L. Tiik och R. Zobel.¹⁷

Den andra riktningen representeras av historiker, vilka betraktar Tallinn före 1219 som ett samhälle av säsongmässig karaktär, som uppstått i närheten av hamnplatsen. Denna ståndpunkt förfäktas av P. Johansen¹⁹ och H. von zur Mühlen,²⁰ författarna till Estlands förhistoria.²¹ I slutet av 1950-talet ändrade också H. Moora sin ståndpunkt beträffande Tallinns tidigare bebyggelse och anslöt sig till den sistnämnda åsikten.²²

Som undantag bör två forskare betraktas. Före professorn vid Åbo universitet V. Niitemaa betraktade bebyggelsen här som en koloni av vikingar i likhet med Grobina i Kurland och bebyggelsen i Dünas mynning.²³ Herbert Jankuhns teori om vikar²⁴ gav upphov till att en analog fråga restes av P. Härmson²⁵ rörande Tallinn, vilket i sin tur skapade nya perspektiv för behandling av bebyggelsens uppkomst och utveckling i dessa trakter.

Vid en flyktig bekantskap med de ovannämnda författarnas ståndpunkter förefaller de vara mycket starkt argumenterade. Men vid närmare granskning visar det sig emellertid att "en enhetlig historiebyggnad bara kan byggas på en grundmur som baserar sig på omfattande källforskning. Därför måste vi, vare sig vi vill eller inte, ta i betraktelse allt det material, som arkeologiska undersökningar i Tallinn givit hittills.

Andra estniska städers utveckling har berörts i ganska liten utsträckning. I Tartus fall har R. Otto år 191 framkastat idén om att den ursprungliga medeltida marknadsplatsen inte låg på samma plats som den senare, utan i trakten av Laigatan²⁶ - en ståndpunkt som förekommer i facklitteraturen än i dag.²⁷ I sin artikel "Om Tartus grundläggning" försöker H. Moora analysera stadens ställning under forntiden och kommer till slutsatsen att en av förutsättningarna för stadens uppkomst - överfarten över floden Emajögi - har legat i linje med med Laigatan.²⁸

Av avgörande betydelse i stadsforskningen i Estland blev P. Johansens artikel "Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland".²⁹ Johansen skiljer

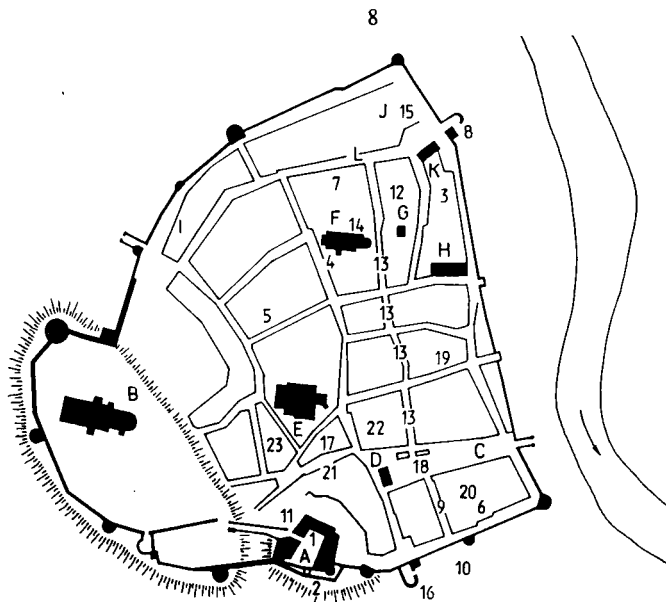

Fig. 3. Arkeologiska utgrävningar på det medeltida Tartu territorium.

A. Borgen. B. Domkyrkan. C. Marknadsplatsen. D. Rådhuset. E. Mariakyrkan. F. Jans kyrka. G. Ryskortodoxa Nikolai kyrka. H. Dominikanerklostret. I. Cistercienserordens nunnekloster. J. Ryskortodoxa Georgs kyrka. K. Helgeandskyrkan. L. Lai-gatan.

1. Tartu biskopsborg, 1956-1958.	13. Rütli-gatan, 1981, 1988-1990.
2. Biskopsborgens sydsida, 1979-1980.	14. Jans kyrka, 1981, 1983, 1988-1990
3. Magasini-gatan 3, 1966.	15. Botaniska trädgården, 1981, 1982,
4. Kyrkogården vid Jans kyrkas sydvästra mur, 1969.	1986-1990.
5. Kүүütri-gatan 8, 1970.	16. Barclay-platsen, 1981.
6. Poe-gatan, 1973.	17. Lossigatans nordsida, 1981, 1985-1990.
7. Lai-gatan, 1976.	18. Rådhusplatsen, 1965, 1981, 1982.
8. Vid Ryska porten, 1977.	19. Hariduse-gatan 2, 1982.
9. Kүүüni-gatan, 1979.	20. Kүүüni-och Poe-gatan och kvarteret vid Rådhusplatsen, 1982.
10. Aleksandri-gatan, 1979.	21. Lossi-gatans sydsida, 1986.
11. Dombergets norra sluttning, 1980.	22. 7:e kvarteret, 1988, 1989.
12. Magasini-gatan 12 a, 1980.	23. Dombergets östra sluttning, 1990.

ut en grupp livländska städer (Viljandi, Pärnu, Kokenhus, Valmiera), vilka han förde samman under typbeteckningen "auf dem Schilde". Deras kännetecken är i all korthet följande: till borgen ansluter sig i linje med sidomurarna ett annat fästningssystem, som avskiljs från borgen av vallgravar och sidomurar. Detta andra befästa territorium, som i själva verket är en för-

borg, är även avsett för stadsbygge. Denna sällsynta stadsplan påträffas också i Lippstadt i Westfalen. Enligt Johansen kan detta förklaras med att Lippstadts grundare Bernhard zur Lippe i början av 1200-talet var abbot i Dünamiinde och biskop i Selonia-Semgallien. Enligt Johanssens uppfattning spelade Bernhard en central roll i Viljandi och senare vid grundläggningen av de städer som tillhörde honom (framförallt Kokenhus), varvid han använde samma stadsschema som han hade utprövat i sitt hemland. Trots att P. Johansen förlägger uppkomsten av dessa städer till en mycket tidig period, ser inte heller han något samband mellan den medeltida och tidigare bebyggelsen.

Dock innehöll den rekonstruktionsplan över Viljandi, som P. Johansen anlidade, ganska många fel, vilket gör att också en del av hans slutsatser kan ifrågasättas. Senast har K. Altoa presenterat en hypotes om Viljandis uppkomst och utveckling, varvid han å den ena sidan pekat på gator, som kan vara efterträdare till forntida trafikleder, å den andra sidan på element i planens struktur, vilka torde ha uppkommit under medeltiden.³⁰

Tiden har visat att de teorier om medeltida städer som inte grundar sig på arkeologiska undersökningar, ofrånkomligen måste korrigeras.

Mindre omfattande byggnadsarkeologiska undersökningar utfördes i Tallinns gamla stad redan på 1930-talet.³¹ Vidare genomförde Tallinns stadsmuseum år 1952 utgrävningar på Domberget³², vilka omfattade totalt 80 m². Dock var valet av de tre utgrävningsplatserna allt annat än lyckat. Således låg en av dem på territoriet av ett f d kalkstensbrott, de andra två på förborgens territorium, där det gamla kulturlagret saknades helt. Fyndmaterialet från den äldre perioden var mycket begränsat, man fick bara några få fynd från 1100-talet.

1953 fortsatte arbetet i Nedre staden på Rådhusorget på en yta av 510 m². Den gången var resultaten relativt bra både vad gäller kulturlagret, vilket var bevarat på ett relativt stort område och fynden, som härstammade från 1200-talet. Några få fynd kan med vissa reservationer hänföras till 1000-talets andra hälft eller 1200-talet.

Efter utgrävningarna 1952-1953 avbröts den akademiska riktningen i Tallinn för en lång tid framöver. Nästa år, dvs 1954 blev restauratorer engagerade i undersökningarna i Tallinns gamla stad. De har varit den främsta drivande kraften ända till den senaste tiden. Deras arbete har dock präglats av byggnadshistoriska intressen och har oftast syftat till att utröna en viss byggnads eller ett visst kvarters historia. Under en relativt lång tid

leddes dessa arbeten av konsthistoriker eller arkitekter medan arkeologer inte anlätades, varför stora mängder av värdefull information, som fanns i kulturlagren, gick förlorade.

Av mera omfattande undersökningar bör man nämna de som utfördes i Dominikanerklostret under ledning av E. Tool-Marran³³ och K. Aluve, liksom undersökningar i samband med restaureringen av Tallinns ringmur vilka utfördes under ledning av V. Raam och R. Zobel samt undersökningar i Rådhuset och i fastigheten på Venegatan 17 som leddes av T. Böckler. Bara vid ett enda tillfälle fick en arkeolog arbeta i Gamla stan - E. Tönisson i samband med ett nybygge.³⁴

Därför bör året 1972 betecknas som början till en kvalitativt ny period inom undersökningen av Gamla stan. Då kopplades åter professionella arkeologer in i utforskningen av Tallinns äldre historia. Provgrävningarna, som utfördes 1972 på tomten av Konstantverksmuseet (ett medeltida varumagasin) utvidgades 1973-1974 till ett forskningsprogram för undersökning av det nuvarande arkeologacentrets gård. Utan att uppehålla oss vid alla de resultat, som nära 40 år av arkeologiska undersökningar givit, kan vi konstatera att under denna period har i Tallinns gamla stad undersökningar utförts på 21 grävningsytor med olika storlek (från 12 m² till 2700 m²) på ett territorium på ca 10 hektar.

Ganska omfattande undersökningar har genomförts också i Tartu, där initiativet kom från Tartu universitet och arbetena på 50-60-talen leddes av U. Trummal. Således utfördes 1956-58 utgrävningar på stadens sk Domberg, där det har funnits fast bebyggelse alltsedan 500-talet och där bygget av en biskopsborg i sten påbörjades år 1224. Genom dessa grävningar blottades rester av borgens norra mur i ett område på 553 m².³⁶

I viss mån lyckades man precisera såväl fornborgens som stenborgens byggnadshistoria vid nödutgrävningar i Dombergets södra del 1979-1980, då man grävde fram rester av ett fästningsverk av ekstockar och delar av biskopsborgens mur.

I Tartus nedre stad har arkeologiska undersökningar pågått sedan 1966, då man utförde den första provgrävningen på gården av Magasinigatan 3. 1969 utfördes utgrävningar på den gamla kyrkogården vid sydvästra muren av Jans kyrka. I samband med bygget av nya vatten-och andra ledningar år 1979 tog arkeologiska undersökningar i Tartu speciell fart. Då togs den praktiska ledningen av alla arbeten över av restauratorer och arkeologer.³⁸

I andra medeltida städer har omfattningen av arkeologiska undersökning-

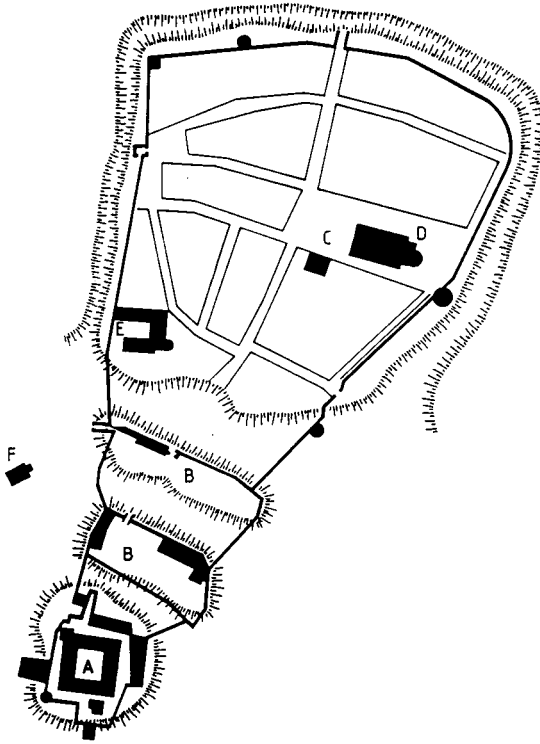

Fig. 4. Karta över det medeltida Viljandi.

A. Borgen. B. Förborgar. C. Markandsplatsen. D. Stadskyrkan. E. Franciskanerklostret. F. Katarina kapell.

ar varit mycket olika. Således har utgrävningar genomförts i Viljandi sedan 1979, då man inledde undersökningen av stadsmuren.³⁹ I Rakvere påbörjades arkeologiska undersökningar 1977,⁴⁰ i Narva 1984,⁴¹ i Pärnu 1977,⁴² i Otepää 1953,⁴³ i Haapsalu 1988,⁴⁴ i Kuressaare 1989⁴⁵ och i Paide 1987.⁴⁶

Utöver städer har också borgar undersökts. Dessa undersökningar inleddes 1950 i Otepää och fortsatte sedermera i Kuressaare, Paide, Viljandi, Rakvere, Narva, Haapsalu, Virtsu, Keila, Pölsamaa, Vallipe, Vao, Porkuni och Kiltsi borgar.⁴⁷

Till medeltiden, åtminstone vad gäller den materiella kulturen, anknyter

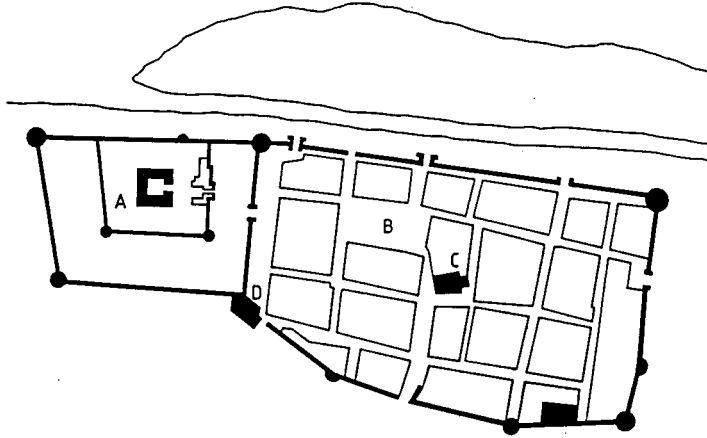

Fig. 5. Karta över det medeltida Pärnu.
A. Borgen. B. Marknadsplatsen. C. Nikolai kyrka. D. Gertruds kyrka.

direkt arkeologiska undersökningar i Estlands kloster som påbörjades redan 1934 i Pirita.⁴⁸ Dessa arbeten återupptogs 1959, därutöver utfördes undersökningar i cistercienserklostret i Padise 1956-1967, i dominikanerklostret i Tallinn 1954-1966, i franciskanerklostret i Viljandi 1980-1981 och 1986-1988 samt i franciskanerklostret i Rakvere 1989-1990. Begränsade undersökningar har utförts även i Tallinns cistercienserkloster (1974, 1988, 1990).

1987 påbörjades undersökningar av medeltidssamhället och bebyggelsen i Lihula,⁴⁹ vilka 1990 omfattade även borgruinen.

Sammanfattningsvis kan det konstateras att vi förfogar över ett tämligen omfattande arkeologiskt material från medeltida städer. Detta material finns emellertid spritt i olika manuskript i olika arkiv. Därför är det relativt svårtillgängligt. Samtidigt aktualiseras alltmer behovet av en syntes av existerande material för att kunna generalisera de resultat som nåtts hittills.

Utifrån det ovan sagda har "AGU" på Estniska fornminnesföreningens initiativ i samarbete med professor Hans Andersson vid medeltidsarkeolo-

giska institutionen vid Lunds universitet utarbetat ett program för projektet "Medeltidsstaden i Estland" för att generalisera de senaste 40 årens forskningsresultat och annat arkeologiskt och arkivaliskt material.

Det planerade projektet tar hänsyn till inte bara den akademiska forskningens behov. Det är nödvändigt också för att

- planera fortsatta forskningsprojekt.
- fatta välgrundade beslut om fornminnesvård.
- kunna ta fram utgångsuppgifter för projektering av nybyggen i städer och samhällen.

Som kommentar till den sista punkten bör tilläggas att det vid upprepade tillfällen hänt att man varit tvungen att stoppa byggnadsarbeten på grund av att fornminnen upptäckts under arbetet. Enligt gällande lagstiftning skyddas såväl arkeologiska minnesmärken som historiska centra med historisk planering och rester av historisk bebyggelse av fornminnesskyddslagen.

Vid ifrågavarande projekt har projekt som redan kommit i gång i Finland (Keskiajan Kaupunkit) och Sverige (Medeltidsstaden) tjänat som förebilder. I viss utsträckning har man också studerat motsvarande undersökningar i Norge (Öivind Lunde: Trondheims fortid i bygrunden).

Projektet skall finansieras av Estniska fornminnesföreningen "AGU" och Fornminnesverket samt med hjälp av bidrag från olika fonder.

Projektets målsättningar kan i all korthet formuleras som följer nedan:

1. Att beskriva och kartlägga den existerande stadsarkeologiska situationen och dess inverkan på planering av nybyggen.
 2. Att ge en vetenskaplig bedömning av det upptäckta materialet.
- Liksom att klarlägga problem och riktlinjer för fortsatt verksamhet.

Projektet bygger på redan existerande material och krävar inga nya separata arkeologiska undersökningar. Det sistnämnda måste framhållas särskilt eftertryckligt - allt arbete bygger på redan existerande material.

Projektet omfattar städer, vilka under medeltiden ägde stadsprivilegier, institutioner, som är nödvändiga för att en stad skall fungera osv (Haapsalu, Kuressaare, Narva, Paide, Pärnu, Rakvere, Tallinn, Tartu och Viljandi). Undantagsvis har stiftssamhällena Lihula och Otepää tagits med på listan.

Vid behandlingen av de ovannämnda städerna och samhällena måste allt arkeologiskt material, såväl äldre som nyare, studeras. Det är tämligen svårt att dra någon tidsgräns, i synnerhet när man närmar sig nyare perioder, eftersom man i flera städer också måste beakta den topografiska situation, som utvecklades efter medeltiden.

Projektet omfattar i första hand städernas och samhällens egentliga territorium. När det gäller stadens allmänningar, så har detta problem i viss mån studerats bara i Tartu och Tallinn. Men det står klart att allmänningar var i första hand ekonomiska territorier, och där finns det föga eller inget material av byggnadshistoriskt intresse bevarat.

Med hänsyn till allmänningarnas mycket stora arealer (i Tallinns fall var de 235 ggr större än Gamla stan) är en arkeologisk utforskning av dem varken tänkbar eller ändamålsenlig. Därför måste vi vid behandlingen av relationen mellan staden och dess allmänningar, med hänsyn till urbaniseringsens utveckling, bara bygga på existerande, oftast tämligen tillfälligt och fragmentariskt material.

Vad det gäller samhällen som uppstod under medeltiden vid borgar eller befästa kloster, så är detta område med några få undantag fullständigt utforskat. Som utgrävningarna i Lihula påvisar finns det tämligen goda perspektiv på detta område.

Även reella materiella resurser kommer att sätta gränser för projektets omfattning. Man blir ofrånkomligen tvungen att ge upp vissa teman och områden eftersom de ekonomiska resurserna är begränsade och det är brist på forskare.

Arbetets inriktning och organisation

Projektets generella inriktning framgår av materialets disposition. En central plats intas av kapitlet, som handlar om markytans höjd i dag och under tidigare skeden, arkeologiska iakttagelser, existerande medeltida byggnader och områden, där arkeologiska undersökningar utförts. Kapitlets första avsnitt om markytans höjdförändringar är av stor vikt vid fastställande av kulturlagrets utbredning och tjocklek samt ger en utgångspunkt för bestämmande av den ursprungliga topografins karaktär.

Andra avsnittet ger en exposé över allt arkeologiskt material som föreligger i form av rapporter och anteckningar, liksom det material som finns i arkiv och lokala museer. Materialet kan vara mycket varierat - alltifrån vetenskapliga undersökningar till tidningsnotiser. Avsnittet innehåller också en beskrivning av existerande medeltida byggnader med en kort exposé över byggnadshistoriska uppgifter.

Tredje avsnittet behandlar de områden, där arkeologiska undersökningar redan har utförts och där det gäller att klargöra behovet av fortsatta arkeologiska undersökningar. Detta kan vara till hjälp vid beslut om forminnes-

skyddsproblem, likaså vid planeringen av fortsatta undersökningar och vid en källkritisk utvärdering av existerande arkeologiskt material.

Detta centrala kapitel bör kompletteras med en allmän översikt (andra kapitlet), vilket innehåller bebyggelsens allmänna beskrivning och uppgifter om urbaniseringens förlopp under tidigare skeden. Likaså koncentreras här allt historiskt planmaterial och medeltida urkunder om stadens byggnadshistoriska utveckling.

Tredje kapitlet skall ägnas åt en analys av existerande (framförallt arkeologiskt) material. I några fall kan materialet vara ganska omfattande så att det blir möjligt för författarna att ge en djupare analys. I andra fall kan materialet vara mycket begränsat varför det blir möjligt att bara uppställa problem.

För att underlätta jämförelser återges alla kartor i skalan 1:2000.

Projektets ledare är byggnadshistoriker Kaur Alttoa (Tartu universitetet), arkeolog Jaan Tamm (Estniska fornminnesföreningen) och historiker Enn Tarvel (Estniska Vetenskapsakademins Historiska institut).

Efter att projektet har samordnats med Estlands Vetenskapsakademi, Tartuuniversitetet och andra vetenskapliga institutioner, efter att arbetsgrupper för respektive städer tillsatts och finansiering garanterats, påbörjas arbetet 1992. Första etappen, som i första hand skall omfatta Otepää, Paide, Kuressaare, Viljandi, Narva, Rakvere och Haapsalu, skall enligt planerna slutföras 1993. Andra etappen, som skall omfatta Pärnu, Tallinn, Tartu och Lihula, borde slutföras till år 2000.

K. Alttoa, J. Tamm

Estland

Noter

¹W. Neumann. Der Stadtplan als geschichtliche Urkunde. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XXI. Riga, 1911 - 28, s. 84-99.

²J. Fritz. Deutsche Stadtanlagen. Programm No 520 d. Lyzeums zu Strassburg. Strassburg 1894.

³Originalritningar finns huvudsakligen i Krigsarkivet i Stockholm; en omfattande samling av kopior finns i Estlands Historiska Arkiv (EAA) i Tartu.

⁴A. Soom. Eesti väiksemad sisemaalinnad ja alavid 17. sajandil /manuskript/. s.l. 1972.

⁵EAA F. 2623, n. 1, s. 2050, 1. 52.

- ⁶P. Schneider. Versuche einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 1908-1909. VI Bd. Pernau, 1911, s. 31 ff.
- ⁷H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). Marburg/Lahn, 1956.
- ⁸Tartu Universitets vetenskapliga bibliotek. Handskriftsavgdelning, d-73.
- ⁹EAA F. 995, n. I, s. 21856.
- ¹⁰Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XIII. Inflanty. Cz. I. Wydali J. Jakubowski i J. Kordzikowski. Warszawa, 1915, s. 173 ff.
- ¹¹A. Westrén-Doll. Burg und Stadt Fellin zu polnischer Zeit. Oes Aastaraamat 1928. Tartu 1929, s. 67 ff.
- ¹²E. Laid. Varbola Jaanilinn. Muistse Eesti linnused. Tartu, 1939, s. 206.
- ¹³Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallin, 1965, s. 19.
- ¹⁴op. cit, s. 31.
- ¹⁵H. Moora, H. Ligi. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn, 1070, s. 22-23.
- ¹⁶V. Trummal. Lisaandmeid Vana-Tartu ajaloole. Eesti NSV ajaloo komisiumi VIII. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis /ACUT/ 340. Tartu, 1974, s. 27-28; V. Trummal. Muinas-Tartu. Eesti Loodus 1971, s. 403.
- ¹⁷R. Kenkmaa. Keskaegse Tallinna tekkimine ja laienemine. IV Eesti loodusteadlaste päeva ettekannete kokkuvõtted. Tartu, 1940, s. 9; H. Moora. Eesti NSV ajalugu. I. Tallinn, 1955, s. 83; S. Tarakanova, O. Saadre. Tallinnas 1952-1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik. I. Tallinn, 1955, s. 11-30; L. Tiik. Vana Tallinn. Ajaloolisgeograafiline käsitlu linna tekkimisest ja kujunemisest /Manuskript: Tartu Universitets vetenskapliga bibliotek/. Tartu, 1958; R. Zobel. Tallinna keskaegsed kindlustused. Tallinn, 1980, s. 9-20.
- ¹⁸L. Meri. Hobevalgem. Tallinn, 1984.
- ¹⁹P. Johansen. Die Estlandliste der Lieber Census Daniae. Reval- Kopenhagen, 1933, s. 238; P. Johansen. Estland, Handbuch der Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. Reval, 1936, s. 170; P. Johansen. Nordische Mission. Revals grundung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 74. Stockholm, 1951, s. 12 ff.
- ²⁰P. Johansen, H. v. zur Muhlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und fruhneuzeitlichen Reval. Köln-Wien, 1973, s. 30 ff.
- ²¹L. Jaanits, S. Lail, V. Lougas, E. Tonisson. Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, s. 327 ff /E. Tonisson/.
- ²²H. Moora, H. Ligi 1970 s. 22-23.
- ²³V. Niitemaa. Institut srednevekovogo pribaltijskogo goroda rassmotrennyi s toshkij zrenenija predposylok jego zarozdenija. Gorod v Severo-Vostoishnoj Jevrope v Novoje i novejshee vremja (XV - serecina XX veka) Tallinn, 1978, s. 44.
- ²⁴h. Jankuhn. Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumunster, 1963, s. 245 ff.
- ²⁵P. Härmsen. Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere umber, eriti Tallinna lahe ääres. Linnachituse komisiumi Eesti NSV-s. Tallinn, 19, s. 76-85.

- 26R. Otto. Zur Ortsbeschreibung und Entwicklungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat. Aus Dorpats Vergangenheit. Dorpat, 1918, s. 7.
- 27Tartu ajalugu. Tallinn, 1980, s. 25 /V. Trummal/.
- 28H. Moora. Tartu asutamise ümber. Tartu II. Tartu, 1935, s. 19.
- 29P. Johansen. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland. Werk und Wirkung Bernhards II zur Lippe in Ostseeraum. Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Veröff. d. Inst. f. westfäl. Landes- und Volkskunde, 7. Munster, 1955.
- 30K. Altoa. Viljandi linna kujunemisest. Ehitus ja arhitektuur 1978, 2, s. 48 ff.
- 31A. Tuulse. Zur Baugeschichte der Talliner Burg. OES Aastaraamat 1935. Tartu, 1937, s. 41-96.
- 32S. Tarakanova, O. Saadre 1955 s. 11-30.
- 33E. Tool-Marran. Tallinna Dominiiklaste klooster. Tallinn, 1971.
- 34E. Tonisson. Kirjanike maja ehtsustil (Harju, Vana-Posti ja Niguliste t. vaheline maaala) teostatud uurimistööde aruanne. I, II. Tallinn, 1959 /Rapport i manuskriptform/.
- 35Arkeoloogiska undersökningar i Tallinn har behandlats mera ingående: J. Tamm. Ehitusarheoloogiline uurimistöö Tallinnas. Eesti Ehitusmälestised. Aastaraamat. Tallinn, 1990, s. 96-103.
- 36V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. ACUT 161. Tartu, 1964.
- 37V. Trummal. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil. ACUT 258. Tartu, 1970, s. 3-32.
- 38R. Metsallik. Tartu vanalinna kultuurikihi stratigraafiast. Tartu - minevik, tänapäev. Tallinn, 1985 s. 3-32.
- 39K. Altoa, Henn Moora. Viljandi linnamuur. Arheoloogiliste kaevamiste aruanne /1979.a./ Tallinn, 1979 /Rapport i manuskriptform/.
- 40J. Tamm. Rakveres, Kreutzwaldi ja Tallinna tänaval tehtud osaliste arheoloogiliste kaevamiste aruanne. Tallinn, 1977 /Rapport i manuskriptform/.
- 41K. Altoa, T. Aus, J. Tamm. Die bauarchäologischen Untersuchungen der Burg Narva in den Jahren 1984-1985. Proceedings of the Academy of Sciences of the Estonian SSR. Social Sciences /Proceedings of EAS/ 1986, 35/4, s. 402-406.
- 42R. Raie. Pärnu linnakindlustuste 1977. a. väliuurimiste aruanne. Tallinn, 1977 /Rapport i manuskriptform/.
- 43O. Saadre. Arheoloogilised väliuurimised Eesti NSV-s 1953. aastal. Proceedings of EAS 1954, 3/3.
- 44A. Pärn. Forschungsarbeiten in der Altsatdt und der Bischofsburg zu Haapsalu. Proceedings of EAS 1990, 39/41, s. 438-445.
- 45T. Sepp. Pioneeri (Turu) tänavas insenerivorgud (kultuurikihi arheoloogiline uurimine). Kuressaare, 1989 /Rapport i manuskriptform/.
- 46K. Lange. Paide linnas 1987. aastal tehtud arheoloogiliste järelevetõtte aruanne. Tallinn, 1988 /Rapport i manuskriptform/.
- 47Arkeoloogiska undersökningar i borgar har behandlats: J. Tamm. Ehitusarheoloogilisest uurimistööst

Eesti NSV-s. Ehitus ja arhitektuur 1985, 1/2, s. 80-85.

⁴⁸Arkeologiska undersökningar i kloster har behandlats mera ingående: J. Tamm. Über die Erforschung der Materiellen Kultur der Klöster in Estland. Proceedings of EAS 1986, 35/3, s. 298-308.

⁴⁹M. Mandel. Über die Ausgrabungen in Lihula und Maidla. Proceedings of Eas 1990, 39/4, s. 413-415.

DEBATT

VÄDRET, MAKTERNA OCH UTMARKERNAS NYTTJANDE UNDER MEDELTIDEN

Reflexioner kring nyttjandets orsaker och kunskapspotential

Inledning

Gemensamt för stora delar av det medeltida Sverige är att de framstår som vikingatida eller medeltida kolonisationsområden. De har, i likhet med utmarkerna, efterhand integrerats i den centralsvenska maktsfären. Det är oklart hur detta gått till.

Man tycks i litteraturen företrädevis sätta fenomenet i samband med befolkningsökning tillsammans med förbättrade klimatologiska betingelser, ibland kombinerat med hänvisning till teknologiska förändringar på jordbrukets område eller genom landhöjning ökade disponibla arealer. Tidigare öde skogsområden röjs, sankmarker utdikas och gynnsammare klimat främjar kolonisation långt från tidigare bosättning. Förklaringen har tillämpats i Skandinavien såväl som på kontinenten och de Brittiska öarna från tidig karolingiskt tid till 1200-talets slut (Postan 1976:16-79, Russel 1976:37-40, Duby 1981:192-219, Randsborg 1980:45-69, Hyenstrand 1981:21, 41, Broberg 1990:135-138).

Avvikande åsikter har framförts. De förf. känner till är Anders Carlssons (1983:124) påpekande att vikingatidens expansion i stället kan sökas i samhällsstrukturens förändringar och Anders Kritz som (1988) noterat att arkeologernas bild av Gästriklands vikingatid, karaktäriserad av kraftigt ökat antal vikingatida gravar, inte nödvändigtvis har sin grund i just kolonisation. Andra faktorer kan ligga bakom den arkeologiska bilden.

Det står helt klart att klimatförändringar inte är bestämmande för bebyggelsens utbredning om kastar en blick på utvecklingen som vidtar efter "högmedeltidens maximum" i bebyggelsens utbredning.

Den dittills gynnsamma utvecklingen förbyts i en klimatförsämring med början kring år 1300 och som på sina håll tidsmässigt sammanfaller med ödeläggelse av bebyggelse. Ödeläggelsen är emellertid inte generell, vilket vore att vänta ifall klimatutvecklingen vore determinant. Det nordiska ödegårdsprojektet, som studerat perioden c:a 1300-1600 med stor intensitet (jfr Gissel m. fl. 1981), har visat att andra faktorer än klimatologiska avgör be-

byggelsens utbredning (jfr Sandnes 1981).

Det föreligger ett behov att försöka förklara förändringar i medeltidens bebyggelseutbredning - och därmed utmarkernas nyttjanden - utifrån helt andra utgångspunkter än de som har med befolkningsökning eller väder och vind att göra. I sökandet efter alternativa bakgrundsfaktorer kan det kanske vara värdefullt att (tillfälligt) bortse från en annan omhuldad förklaring: hänvisningen till teknologiska framsteg inom jordbrukets område. Det finns inget som säger att förbättrad teknik accepteras, detta sker ofta först när omständigheterna så kräver.

Den i viss mån "standardiserade" förklaringsmodell som tillgripits för att förklara den medeltida bebyggelseexpansionen väcker f.ö. tvivel redan genom sin karaktär av "standardförklaring". Det är ju fråga om process(er) inom ett vidsträckt, geografiskt område, heterogent i ekologiska, ekonomiska och sociala hänseenden, detta i en tid laddad av fundamentala politiska, sociala och ekonomiska förändringar. Omvälvningar av dessa slag kan vara tillräckliga för att skapa en expanderande bebyggelse, många slag av mänskliga problem löses ju genom byte av vistelseort.

Senaste numret av föreliggande tidskrift (Meta 91/2) vittnar om att medeltidens utmarker nu alltmer kommer i focus för medeltidsarkeologisk verksamhet. Det tillgängliga källmaterialet kommer inom överskådlig tid att utökas. Därmed aktualiseras också behovet av intensifierad teoribildning. Vilken är bakgrunden till medeltidens nyetablering av bebyggelse och nyttjande av utmarkerna? Vad kan vi vänta oss att få veta om vi börjar studera medeltidens utmarker?

Denna uppsats avser att försöka stimulera en diskussion kring bakgrunden till medeltidens nyetablering av bebyggelse och den information det medeltida användandet av utmarkerna kan tänkas ge vid ett intensifierat studium. Orsakssammanhang har här sökts i medeltidssamhällets egna förändringar, inte i klimatologiska, teknologiska eller demografiska vilka givetvis inte fränkännas viss betydelse men knappast kan uppfattas som primära, dynamiskt verkande, krafter. Det väsentliga är här att peka på alternativa förklaringsmöjligheter och en därmed förknippad möjlig kunskapspotential som synes motivera intensifierad forskning kring medeltidens utmarker.

Om medeltidens strukturella förändringar

I Erik Cinthios uppsats "Vad betyder medeltiden för arkeologien" (1984)

ges en framställning av de fyra områden som väsentligen karakteriserar medeltiden i förhållande till den nyare tiden och forntiden: källorna, kristendomen, kungamakten och ekonomien.

Vad gäller källorna karakteriseras medeltiden genom att skriftliga källor finns i betydande omfattning, detta till skillnad från forntiden. Det skriftliga källmaterialet från nyare tid skiljer sig från det medeltida såväl kvantitativt som genom en strukturell förändring.

Kristendomen kommer i många hänseenden att prägla det medeltida samhället, något som inte gäller under forntiden. Under nyare tid minskades kyrkans maktställning.

Kungamakten kom att starkt förändras under nyare tid, begynnande statsadministration och statsbyråkrati gjorde sig gällande. Under forntiden fanns ingen eller endast obetydlig överstatlig sammanhållning.

En ekonomi kännetecknad av byteshandel utan penningar kännetecknar forntiden medan man under nyare tid har marknadsprincip och ökad konkurrens.

Det skeende som innefattar de tre senare kategorierna har varit mer eller mindre integrerade, ömsesidigt betingade och påverkat varandra. De kan inte isoleras från varandra (Cinthio 1984:54).

Vad kan utvecklingen betytt för områdena utanför de urbana och kyrkliga miljöerna? Som legat "utanför"? Har utmarkerna i första rummet uppfattats som missionsfält eller som uppland för urbana centra? Eller har kungamaktens succesivt allt starkare behov av skatteintäkter varit den främsta drivkraften till integrering i statsmaktens sfär? Eller har ett etablisemang av kungamakt och kyrka växt sig allt starkare för att så småningom nå allt längre ut mot perifera områden med skiftande intensitet i område efter område efterhand som olika behov gjort sig gällande? De maktsfärer som förknippas med kungamakt, kyrka och det ekonomiska livet kan, som Cinthio påpekat (1984:60) inte studeras isolerat.

Om källäget och utmarkerna

Med tanke på att endast en minoritet av medeltidens befolkning bott i städer eller i en miljö där skrivna källor producerats, finns visst utrymme för farhågan att det skriftliga källorna uppvisar systematiska fel i den mån de behandlar perifert belägna områden om vilken kändedomen redan under medeltiden varit blygsam.

Fenomenet kan illustreras genom begreppet "Norrländ".

Norrland (eller Nordlanden, jfr Österlanden=Finland) har som benämning uppstått i de mellansvenska centralbygderna. "Nordlanden" betecknar kollektivt de norrländska landskapen. Ursprungligen betecknade landskapsnamnet "Hälsingland" motsvarande område, d.v.s. kustområdet norr om Ödmården. Gästrikland tillhörde på sätt och vis Uppland (Tiundaland) men räknades till "Nordlanden". Jämtland var liksom Härjedalen norskt under medeltiden men tillhörde Uppsala stift. Norr om Hälsingland gällde hälsingelagen vid vars tillkomst de nordligaste församlingarna i Sverige var Bygdeå och Umeå. Med ökad centralsvensk aktivitet i Norrland blev landskapsindelningen alltmer sofistikerad, således omnämns Västerbotten c:a 1450. Medelpad och Ångermanland räknades ännu under 1300-talet till Hälsingland ehuru benämningarna uppträder tidigare (1237 resp. c:a 1170). (Ahnlund 1942, 1955)

I Övre Norrland kan det konstateras att aktivitet utgående från Mälardalen inte tycks kunna konstateras före 1320-talet eller i vart fall 1200-talets slut. Dessförinnan har kulturkontaktarna haft annan inriktning. Det nymnade centralsvenska intresset för Övre Norrland avspeglas i såväl den alltmer differentierade geografiska terminologien som på andra sätt (jfr Wallerström 1982, 1983).

Det framstår därmed som (själv)klart att det skriftliga källmaterialet från medeltiden minskar i kvalitet med avståndet mellan källornas tillkomstmiljö och det geografiska område som källorna avser. Detta gäller säkert inte bara förhållandena i norr. Resonemanget har säkert giltighet även för andra områden.

Avsaknaden av skriftliga källor får inte uppfattas som uttryck för "folk-tomhet". Erfarenheter har visat att "historiska tomrum" oftast är uttryck för uteblivna forskningsinsatser eller brist på källmaterial. Exempel på detta har övre Norrland (jfr t. ex. Sundström 1984) och södra Österbotten i Finland (Baudou m.fl. 1991) visat sig vara.

Sparsam förekomst av skriftliga uppgifter kan vara nog så talande, åtminstone om man kan utgå från att förhållandet inte beror på arkivföruster. Denna avsaknad kan ha sin grund i att medeltidens livsformer först i ett sent skede gjort sig gällande i området, något som i sin tur antyder att man i sådana områden har vissa möjligheter att besvara frågor som mer indirekt belyser medeltidens samhälle (Varför nådde inte medeltidens livsformer till området x ?, Varför kom det att bli just aktiviteten y som förde medeltidens producenter av kameralt material till området x vid tidpunkten z?). Man

kan kanske i stället räkna med förekomst av ekonomiska aktiviteter vilka inte utlöst något större mått av kameral aktivitet. Förutsättningarna för skatteflykt har dessutom varit mycket goda i gammal tid, särskilt ute i öde-markerna.

Om den kristna läran och utmarkernas utnyttjande

Den kristna läran innebar i mångt och mycket nya tänkesätt som kan förmodas ha stått främmande för många, rentav oacceptabelt. Man kan fråga sig om inte den sakrala, förändriga atmosfär som förknippas med vår bild av medeltiden har sin grund i ett källäge dominerat av monumentalbyggnader, konstföremål och skriftliga källor av kyrklig proveniens? Hur stor har kristendomens genomslagskraft varit för gemene man?

Nyare undersökningar har visat att man inte ens i ett så "centralt" område som norra Uppland kan räkna med ett kristendomens genombrutt förrän efter vikingatidens slut. Sockenbildningen är inte ett faktum förrän vid 1200-talets slut och sockenkyrkorna av sten är nästan alltid senmedeltida (Broberg 1990:76, 128 f m. anf. litt). Till yttermera visso föreskriver Upplandslagen och Södermannalagen tillämpning av en förkristen begravningsritual "mellan sten och torva" i samband med att besättningsmän blir sjuka och avlider. Svante Dahlström (1970:103-116) och Tapani Tuovinen (1990:62-64) visar att detta inte varit en tom bokstav.¹

Fenomenet aktualiserar frågan hur gamla de yngsta "förhistoriska gravarna" egentligen är.

Extrema exempel från trakterna kring Bottenvikens innersta del ger ytterligare antydning om spännvidden mellan kristendomens "officiella" införande och den verkliga.

Vid Valmarinniemi, nära nutidens Kemi i Finland, har begravningar enligt järnåldersmanér påträffats på den kyrkogård som tillhört Kemi första kyrka vilken inte kan få en tidigare datering än 1300-talets mitt (Koivunen 1982, Mäki vuoti 1982). Ytterligare sena exempel på medeltida hedniska begravningar finns i Norrbotten, vid Kyrkudden i Hietaniemi s:n, vid Torne älv. Här har icke-kristna begravningar erhållit medeltida dateringar, t.o.m. en från nyare tid tycks tycks finnas, detta i ett område där sockenbildningen tillhör 1300-talet (Wallerström 1987:145-156).

Under senare år har trosskiftets komplexa karaktär framträtt allt tydligare (jfr Andrén 1987). Det har funnits ett motstånd mot den nya läran vilket kan ha bebyggelsehistoriska implikationer. I den mån varierade grader av

motstånd kan urskiljas i olika områden öppnas vägen till fruktbara följdfrågor.

Det förefaller rimligt att räkna med att en del människor valt att i möjligaste mån undandra sig den nya lärans inflytande, särskilt som dess införande av många tecken att döma förknippas med en centralisering av den politiska makten på tidigare makthavares bekostnad. I vad mån har "hedningar" bedrivit nykolonisation under medeltiden? I vad mån är medeltida kolonisation en flykt undan (alltför) förändrade förhållanden?

Intensifierat studium av perifert belägna gravar och gravfält av järnålderskaraktär och åtgärdande av de kunskapsluckor som visat sig finnas rörande "övergångstidens" föremålskultur ger förutsättningar för belysning av dessa frågor (jfr t.ex. Thunmark-Nylén 1989). Hedniska gravar har tillkommit även efter kyrkans etablering i Sverige, perifert belägna stensättnings- och rösegravarna kan vara av sent datum. De många fyndlösa är strängt taget odaterade. Sundström (1989) ger ett exempel på en "järnåldersgrav" från Härjedalen bestående av en brandgrav under en oval, 3,0 x 1,6 m stor förhöjning, vilken genom en kam kunde dateras till 1200-talet.

Religionsskiftet under äldre medeltid torde till en början inte ha inverkat på samhällsstrukturen. Dock innebar den att en ny samhällsklass, beroende av andra för sitt uppehälle, kommit fram. Genom sin lära, som sätter individen i centrum och som erkände trälarna såsom religiöst likaberättigade, har den kristna tron medverkat till ättensamhällets upplösning. Med tiden har också kyrkan vänt sig mot träldomsinstitutet och medverkat till dess avveckling. Den generation av trälarna som levde 1335, huvudsakligen husträlarna ägda av bönder, skulle bli den sista. Då avskaffades denna form av ofrihet genom kungligt påbud, något som dock inte tycks ha inneburit någon större förbättring för de frigivna. (Nevéus 1974:165, 178, 180)

Man har svårt att undvika frågan vart de trälarna tagit vägen som utnyttjat sin nyvunna frihet. Har de stannat kvar i den miljö där de dittills levt och övergått till att bli fria egendomslösa? Är de de som bröt ny mark, människorna bakom de ortnamn som indikerar nyodling och kolonisation under medeltiden?

Man har i det småländska ortnamns materialet tyckt sig kunna skönja inslag som tyder på att trälarna från Tavastland, Estland, Kurland och Irland så småningom frigivits och etablerat nya gårdar. Det är fråga om namnen Tavastehult, Estamåla, Kuramåla och Iremåla i de värenska gränsocknarna mot Blekinge. Det finns även ortnamn som med säkerhet innehåller ordet

trä och som visar att frigivna trälar gjort ligger bakom insatser i den tidiga medeltidens väldiga kolonisationsvåg i de småländska bygderna (Larsson 1986:83). Kan fenomenet iakttagas på andra håll?

Det är ett välkänt faktum att klosterväsendet medförde att stora, tidigare öde, områden lades under plogen och koloniserades. Detta skeende brukar förknippas med cistercienserna, så även i Sverige (jfr t.ex. Braunfels 1980:67 f, Lindkvist & Ågren 1985:69).

Från England vet vi emellertid att etablering av cistercienserkloster innebar ödeläggelse av den inom det tilldelade området befintliga bondebebyggelsen (Beresford & Hurst 1971:5 f). Det är en öppen fråga huruvida samma sak förekommit i Norden (Cinthio 1984:56).

Inte bara religiösa ivrare inom den romersk-katolska kyrkan kan förknippas med bosättning i marginalområden. Detta gäller i ännu högre grad den grekisk ortodoxa med dess starkare betoning av eremitillvarons "fördelar". Den medeltida kolonisationen i de nordliga delarna av det europeiska Sovjetunionen är en klosterkolonisation. Denna innebar att Kolasamerna redan under 1400-talet kom i beroendeställning till de ryska klostren, en bundenhet som accentuerades under 1500-talet. Klostrens landområden inskränkte samernas rörelsefrihet. Dessutom konkurrerade de med samerna om såväl jakten som fisket. (Storå 1977)

Det får alltså anses vara väl belagt att med kristendomen förknippad kolonisation inte med nödvändighet medförde ett hänsynstagande till tidigare befolkning. Denna måste i större eller mindre omfattning ha tagit sin tillflykt någon annanstans för att inte störas av klostrens kolonisationsverksamhet.

Det behöver knappast påpekas att det religiösa livet undgått förändringar under loppet av medeltiden. En med kristendomen förknippad förändring av betydelse för gemene man kan det fjärde laterankonciliet år 1215 tänkas ha utgjort.

Detta kyrkomöte bör ha inneburit att det katolska fastbruket fick ökad betydelse för gemene man. Det stadgades då att varje församlingsmedlem skulle bikta sig och mottaga botens sakrament minst en gång om året genom församlingsprästen (Inger 1965). En viktig väg för erhållandet av syndernas förlåtelse var just ett starkt iakttagande av fastan (Gallén 1957).

Den nya syn på botsakramentet som etableras på kontinenten år 1215 kommer något senare till Sverige. Bikt som nattvardsförberedelse påbjödes således först mot 1200-talets slut (Skara stift 1280) och i ärkestiftet c:a

1300 för att efter hand under 1300-talet och senare vinna insteg även i de andra stiftet. (Andrén 1952:5-22).

Enligt en beräkning (Kjersgaard 1978:15) krävdes att man fastade inte mindre än 180 av årets dagar, enligt en annan 134-145 dagar (Hundsichler 1987). Den totala kosthållningen bör ha förändrats genom dessa regleringar av det årliga födointaget. Man kan därigenom tänka sig att efterfrågan på den vid fastan godkända födan (bröd, fisk och andra vattenlevande djur) succesivt ökat i Europa med början under 1200-talet efterhand som det genom fastan betingade behovet av fastemat ökade.²

Med tanke på de ansenliga kvantiteter livsmedel av viss beskaffenhet som krävts, är det rimligt att föreställa sig att de delar av Europa som väl-signats med periodiskt återkommande tillgång på exempelvis fisk, ökat i betydelse. Detta bör betyda att fiskelägen etablerats vid laxälvar och på platser där t. ex. sill och ål regelbundet brukade uppträda. Förf. har tidigare (Wallerström 1982, 1983, 1986) framhållit att just denna förändring i matvarukonsumtionen kan ha varit av väsentlig faktor i den svenska kolonisationen av det på fisk rika Norrbotten.

Det tycks vara möjligt att tänka sig att en omläggning av matvanorna medfört att kust- och sjöområden i Europa exploaterats i tidigare oänd omfattning. Fiskerinäringen ökar på Island under 1300-talet då en omläggning från produktion av skinn och vadmal till fisk och tran förmärks, produkterna gick på export till Bergen (Authén Blom 1962). Fenomenet iakttagas också i Nordnorge under 1200- och 1300-talen. Handeln med torrfisk växer sig då stark med inriktning på Bergen, tidigare fiskade man bara till husbehov (Vollan 1974). I de östra delarna av det medeltida Danmark tillkommer under 1300- och 1400-talen en ny kategori kustorter, nämligen fiskelägen. Dessa betecknas som resultat av en utveckling av fisket och fiskhanteringen till egna, helt speciella organisationsformer kring en verksamhet som tidigare varit knuten till de främst under 1200-talet etablerade kuststäderna (Ersgård 1988:202-204).

I Nordnorge och i delar av västra Norge samt i delar av Island har bebyggelsen och befolkningen ökat, detta den senmedeltida klimatförsämringen till trots. Fisket har betecknats som en kolonisationsfaktor (Authén Blom 1959, Sandnes 1981:232 f). Förhåller det sig på samma sätt annorstädes? I vad mån har bosättning vid kust och sjöar tillkommit i Sverige som konsekvens av den ökade betydelsen av fisk som livsmedel? Om man som Ersgård (1988:204) uppfattar uppkomsten av fiskelägen som uttryck för en an-

passning efter ett merkantilt, rationellt drivet fiskes behov, är det omöjligt att undvika frågan hur det kan komma sig att fisket ökade i betydelse. Kostvanornas utveckling under medeltiden är ett stort, tyvärr ofullständigt känt, forskningsfält.

I och med dessa tankegångar kring trädomsinstitutet, klosteretableringarna och fisket har vi tangerat medeltidens omvälvningar på det ekonomiska området. Kan andra, med nya tänkesätt förknippade dynamiska faktorer av betydelse för mänsklig aktivitet i perifera områden, urskiljas?

Ekonomi och utmarker

Den stora förändring som den hanseatiska handeln kommit att innebära börjar märkas i de östsvenska städernas flora av keramik vid tiden c:a 1200 (Broberg & Hasselmo 1981:131). Etableringen av det högmedeltida stadsväsendet med tyngdpunkten i Mälardalen och Östergötland under 1200-talets första tredjedel har otvivelaktigt ett samband med bl.a. utvecklingen inom handelsområdet (Andersson 1990:83 f).

Hansans framgångar berodde till stor del på att man förstod att organisera ett handelsutbyten mellan olika regioner. Områden rika på järn eller andra metaller exporterade - genom Hansan - sina produkter till andra områden fattiga på järn varvid t.ex. spannmål kunde erhållas i utbyte. På samma sätt har skinn och fisk från Nordskandinavien funnit vägen söderut varvid andra, icke inhemska, varor erhållits i utbyte. Denna process av "hanseatisk" specialisering kan givetvis antas ha varit av stor betydelse, utmarksområdenas nyttjande kan ha inriktats på vissa nyttigheter.

Den svenska statsmakten drogs alltsedan 1200-talet med ett stort handelsunderskott i förhållande till Hansan vilket först från 1400-talets mitt genom merkantilistiska åtgärder framgångsrikt komparerades, detta genom kraftigt ökad utförsel av järn och koppar (Sprandel 1982:32-34). Fram till dess är finansieringsgrunden till den hanseatiska handeln mer oklar. Sprandel hänvisar dock bl.a till att svenskarna genom sin närvaro i Neva-området kunnat erhålla silver och skinn från Nordryssland (1982:38 f), en förklaring som torde kunnat kompletteras om vi haft mer kunskap om hur utmarkerna exploaterats under medeltiden.

Det ligger synbarligen nära till hands att anta att vissa regioner, rika på nyttigheter av intresse för Hansan, ökat i betydelse under från och med 1200-talet med omstruktureringen av handeln i Östersjöområdet.

Den efter Magnusson (1986:226) återgivna Fig. 1 visar antal daterade lo-

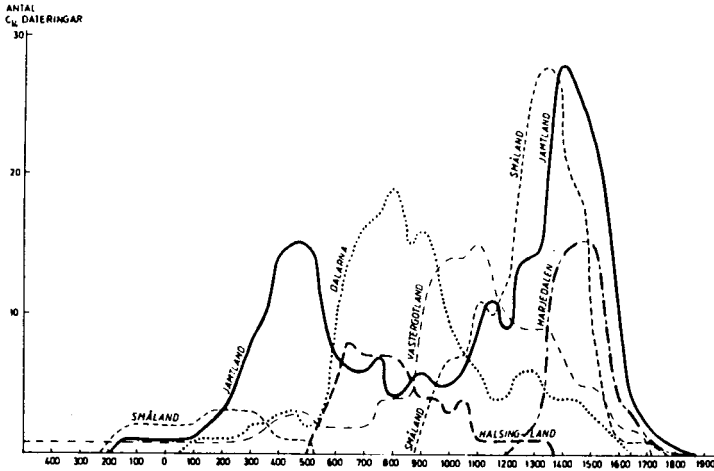

Fig. 1. C14-daterade lågtekniska järnframställningsplatser, fördelning i tid och rum. Efter Magnusson 1986.

kaler för framställning av järn enligt lågteknisk metodik fördelade på olika regioner. Det är iögonfallande att framställningen av järn skett med olika intensitet i olika områden från en tid till en annan (jfr även Hansson 1989:95).

Den äldre medeltidens lågtekniska järnhantering (1000-1250) finner Magnusson vara regionalt representerad i Dalarna, Västergötland, Småland, Jämtland samt Gästrikland. Med undantag för Jämtland framträder en förvånansvärt stor samstämmighet i dateringarna över så vitt skilda områden som Småland, Västergötland, Dalarna men också Gästrikland. Verksamheten intensifieras mellan 1010 och 1030 och har en slutfas mellan 1200 och 1250. Nedgångsfasen är också förvånansvärt samtidig, 1200-talets början. Denna samtidighet förmodas bero på att masugnstekniken införts vid denna tid och att järnproduktionen i de mellansvenska bergsslagera därmed blivit en industri. (Magnusson 1986:223 f)

Den senmedeltida järnhanteringen (1250-1550) är representerad i Närke, Jämtland, Härjedalen, Småland, Västergötland, Dalarna, Blekinge, Hälsing-

land, Gästrikland och Halland. Den är omfattande i Småland, Dalarna, Jämtland, Härjedalen och Halland. Magnusson konstaterar att järnhanteringen under denna tid har sin största samtida spridning över landet. Det är också under denna period som järn började utvecklas till en skattepersedel, sannolikt med en början i Bergslagera och sedermera även i utmarkerna i såväl Sverige som Danmark-Norge. Det är just i denna egenskap man möter järnhanteringen i 1500-talets källmaterial. (Magnusson 1986:224 f)

I likhet med flera forskare före honom, tolkar Magnusson variationerna som uttryck för konjunkturanpassning till olika skeenden i samhället i övrigt. (Magnusson 1986:225 f).

Det är rimligt att tänka sig att graden av exploatering varierat från en tid till en annan som följd av olikartad efterfrågan men också medveten styrning från statsmakten och brister i alternativa möjligheter till försörjning kan ha varit betydelsefulla faktorer.

Det är slående att järnframställningen intensifierats vid den då handeln omstruktureras och städerna etableras. Visserligen har Jämtland och Härjedalen inte tillhört Sverige under medeltiden men sammanställningen med järnframställningen i övriga delar av Sverige vara försvarbar eftersom Norge och Sverige var förenat i olika slags konstellationer under en och samma regent alltsedan Magnus Erikssons tid. Såväl 1100- som 1200-talen var en dynamisk tid i det norska stadsväsendets etablering och statsmaktens finansiella predikament var likartade årtiondena kring år 1300. Det kan f.ö. knappast vara en tillfällighet att järnhanteringen i Jämtland starkt intensifieras under 1200-talet, under detta århundrade inordnas Jämtland i den norska kungamakten. (Koht 1962, Helle 1974:166, 260, Fritz 1981:416 m. anf. litt).

Kungamaktens etablering och utmarkerna

Under 1200-talet tillkommer också nya element i den samhällsliga ordningen, införande av de stående skatterna, etablering av rådet och de två frälsestånden varigenom det svenska samhället vid 1300-talets början är organiserat på ett helt annat sätt än 100 år tidigare (Lindkvist & Ågren 1985:105). Den förhöjda graden av samhällsorganisation har otvivelaktigt jämnat vägen för politiska viljeakter från statsmaktens sida vilka påverkat utmarkernas utnyttjande.

Utmarkerna har säkert varit en betydande politisk faktor för de som förstod att utnyttja dem ekonomiskt. Därmed har de säkert en kunskapspoten-

tial för förståelsen av de politiska strukturernas framväxt under medeltiden. Att medeltidens makthavare i accelererad takt kommit att intressera sig för utmarkerna framträder klart genom att man började definiera riksgränser, detta även i områden som inte hade något större mått av fast bosättning.

Detta är ett fenomen som framträder i källorna vid olikartade tidpunkter. Således kan man tala om en gräns mellan det danska riket och grannarna i söder redan kring år 800 (sedermera ofta justerad) medan gränserna mot danernas övriga grannar framträder vid senare tidpunkter (jfr Nielsen 1969). Säkert tidsbestämda svenska gränsläggningar framträder i källorna från 1200-talet och framöver (jfr Liedgren 1969, Gallén 1969, Hovda 1969). Den metod som tillämpats vid fastställelse av gränser bestod i definition av fysiska markeringar och/eller vittnesmål om gränsernas läge. Detta gällde såväl vid fastställelse av riksgränser som andra. (Körner 1960, Rosén 1960)

Att genom fysisk närvaro kunna ge substans åt med territoriell definition av maktsfärer utanför befolkningscentra hänger otvivelaktigt samman med ett nytt synsätt på utmarkerna. De har blivit till en resurs för kungamakten, otvivelaktigt en konsekvens av tillämpningen av iura regalia, d.v.s. regalrätten enligt vilken kungen eller kronan kunde göra anspråk på naturatillgångar som låg outnyttjade (Rosén 1962). Denna rättsordning har f.ö. genererat mycken social oro (jfr t.ex Holm 1988).

Under senmedeltiden sker en betydande utvidgning av den svenska bygden. Den insulära karaktären bibehölls med bygder åtskiljda av vidsträckt ödemarker. Bygderna vidgades och ödemarksbältena luckrades upp. Kolonisation har ägt rum i landsdelar i norr, öster, söder och väster som legat i rikets periferi, utanför de gamla kulturbygderna. Lönnroth påpekar att detta inte är någon självklar företeelse, andra länder i Nord- och Västeuropa verkar under denna period ha fått vidkännas folkminskning och att de specifikt svenska förhållandena kräver en särskild förklaring. (Lönnroth 1940:29)

Vad gäller förhållandena i Norrland och Finland finner han det tvivelaktigt att de statliga kolonisationsinitiativ som framträder i källorna - i första hand skattelindringar - kunnat leda till annat än "temporär framgång" och att inga statliga åtgärder kan förklara den sydsvenska bygdens tillväxt. "Hänger liksom i Bergslagen bygdens utvidgande i rikets andra delar samman med nytillkomna ekonomiska förhållanden?". (Lönnroth 1940:29).

De under senmedeltiden nykoloniserade områdena uppvisar ett i förhållande till centralbygderna avvikande skattesystem. Lanthushållningen har varit en annan. Boskapsskötseln spelar en framträdande roll i de södra landskapen, endast smör och andra med denna näring förknippade persedlar godtogs som betalningsmedel. På samma sätt bestod huvudskatten från Norrland av penningar och pälsverk samt lax, Gästrikland erlade i huvudsak järn. Uppgifterna avser närmast 1400- och 1500-talen. (Lönnroth 1940:30-39)

Bergshanteringens ökade statsekonomiska betydelse avspeglas f.ö. också i att man i Närke under 1430-talet upphörde att inkassera skatt i form av penningar, nu var det järn som skulle inlevereras till fogdarna. Så förhöll det sig fram till c:a 1500 då man åter började uppta skatt i form av pengar. Detta förhållande upphörde 1530 då järn återigen blev skattepersedel. Förändringarna har förknippats med penningens försämringar c:a 1430 och under 1520-talet. Dyliga fluktuationer har iakttagits på andra håll vid samma tidpunkter (Gissel 1981:152 f).

Lönnroth finner att "Alla områden av Sverige, där stark nybebyggelse ägt rum under perioden 1200-1560, ha i sitt näringsliv påverkats av internationella handelsförbindelser, som förmedlats av hanseaterna. Det gäller boskapsdistrikten i landets södra och västra delar, Bergslagen och de nordliga och östliga kolonisationsområdena. Landets geografiska förutsättningar ha gjort, att ökade möjligheter till försäljning av vissa bestämda naturprodukter ha öppnat vägar in i obebodda skogsområden. Nybebyggelsen i Sverige under dessa århundraden av befolknings-stagnation i andra europeiska länder får härigenom sin naturliga förklaring." (1940:39)

Nykolonisationen har således, enligt Lönnroth, sina rötter i handelns utveckling under medeltiden och statsmaktens framväxt och försök till att dra nytta av de strukturella förändringarna i det ekonomiska livet.

Politiska beslut har otvivelaktigt varit direkt eller indirekt verkande kolonisationsfaktor. Man kan t.ex. undra hur mycket av den medeltida kolonisationen i utmarkerna som har sin grund i att myndigheterna förbjudit de alternativa försörjningsmöjligheter som fångstnäringarna erbjudit? Jordbruk är otvivelaktigt lättare att beskatta än jakt och fiske, utbytet av fångstnäringar är svårare att taxera och kontrollera.

Således kan de perifera områdenas ekonomi ha genomgått en strukturell förändring i samband med statsmaktens etablering. En fångstekonomi kan t.ex. ha minskat i betydelse eller kommit att tonas ned till följd av att rätten

till jakt och fiske knutits till innehav av jord i flera av landskapslagarna. Jakt som huvudnäring tolererades bara i områdena norr om Ödmården ("Storhälsingland") och i vissa delar av Svealand där jordbruket var binäring (Dalarna, delar av Dalsland och Värmland). I vissa sydligare landskap (Dalsland, Värmland, Västmanland, Dalarna, Gästrikland, Hälsingland) indikeras betydelsen av jakt som näringsfång av en särskild tillåtelse att bruka älgspjut (Granlund 1962, Yrwing 1970, Virtanen 1962).

Genom förflyttning av folk långa sträckor till perifert belägna ödemarker kunde kontinentala feodaltherrar investera i nyodlingar med sikte på att öka sin inkomst av uppbörd och böter men också genom nya samhällsgrundanden få folk som kunde delta i territoriets försvar. Kolonisationsföretag av dessa slag innebar exempelvis att c:a 200 000 tyska kolonister odlade upp bördiga jordar i områdena bortom Elbe och Saale vilka därtills i viss omfattning nyttjats av slaviska folkslag, detta med början under 1100 talet (Duby 1981:213-217). Är de kolonisationsinitiativ, med kyrkliga och adliga intressenter som omtalas i Pite och Luleå älvdalar under 1300-talets första årtionden, de enda kända? Dessa har satts i samband med Nöteborgsfredens gränsdragning 1323.

Det vore intressant att få klarhet rörande omfattningen av aristokraters kolonisationsinitiativ av den art som är känd från kontinenten. Dessa har otvivelaktigt accepterats av statsmakten.

Om utmarkernas utnyttjande och statsfinanserna

Med tillkomsten av kungliga borgar under 1200-talet, en konsekvens av att det bepansrade rytteriet kommit att ersätta ledningsuppbådet, definierades förvaltningsområden med uppgift att försörja borgen och dess besättning (Fritz 1972:33, 35 f).³

Orsakerna till Engelbreksupproret har diskuterats i termer av vad borgarnas tillkomst betytt för de som skulle svara för försörjningen (Mogren & Svensson 1988:170 f) men även Anders Brobergs (1990) studier från norra Uppland och södra Gästrikland innefattar en analys av samhällsförändringar som kan sättas i samband med tillkomsten av kastalanläggning och farledsspärrar, yttringar av den äldsta kungliga administrationen i området och ledningssystemet. Andra undersökningar pågår f.n.⁴

Framväxten av dessa "Maktens landskap" har således sitt givna intresse i studiet av utmarkernas utnyttjande men skall inte närmre behandlas här. I stället skall vi uppehålla oss vid en annan sida av maktutövningen, även

denna med möjliga konsekvenser för utmarkerna.

Man kan i medeltidens Europa se ett samband mellan tillgång på silver för utmyntning och tider av en stark kungamakt.

Brist på silver och andra ädla metaller undergräver kungens ställning genom påföljande svårigheter att betala krigsmakt och andra maktmedel i reda pengar. Underhaltiga mynt kommer in i bilden liksom bortförklaring av landområden med tillhörande skatteintäkter, något som i sin tur ger mindre skatteintäkter och sämre statsfinanser som följd. Likaså har handeln påverkats i tider då mynt inte funnits tillgängliga i erforderlig mängd. Mynt och marknad hänger likaså intimt ihop. (Spufford 1989 passim)

De tider då mynt varit mer svårtillgängliga har alternativa betalningsmedel fått ökad betydelse. Så förhöll det sig tiden 1075-1140 då kontinentalt källmaterial erbjudit många uppgifter av vilka det framgår att kontrakt inte

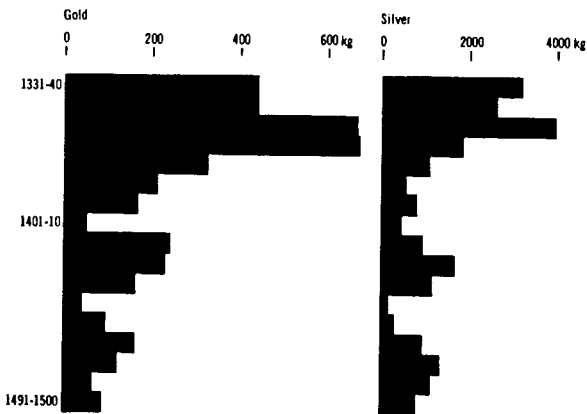

Fig. 2. Genomsnittlig utmyntning i Europa under senmedeltid. Efter Day 1982.

fullföljts med pengar utan med substitut av olika slag. Boskap omnämns i dessa sammanhang liksom peppar. Denna trend bröts under 1160-talet genom att nya, betydande silverförekomster kunde börja exploateras. En ny kris kom emellertid c:a 1330. Krisperiodens längd varierade i olika delar av Europa. (Spufford 1989:95-100, 291-293)

Tillgången på silver var också mycket begränsad i Europa perioderna c:a

1390-1410 och 1435-1460, och silvret försvann nästan helt i en del länder vid 1400-talets mitt. Nya gruvor öppnades emellertid under 1460-talet varvid utvecklingen vände (Spufford 1989:339, 363). Fig. 2 visar hur utmyntningen varierat i Europa tiden 1331-1500. Denna skall dock betraktas med reservationen att lokala avvikelser förekommer (Day 1982:14, 19, jfr Sprandel 1982:30) men ger dock en bild av hur krisperioderna avlöst perioder med större tillgång på ädelmetall för utmyntning.

Hur förhåller sig denna generella bild till förhållandena i Sverige? Hur har regenterna haft det med tillgången på ädelmetall för utmyntning och därmed de ekonomiska möjligheterna att hävda sin ställning?

Det sades råda brist på guld och silver i Sverige vid 1320-talets början, detta till följd av inbördeskriget. De påvliga uppbördsmännen hade då påtagliga svårigheter att omsätta uppburet inhemskt mynt i utländska valutor och ädelmetaller. Härtill kom det stora metallutflöde som kronan svarade för under 1330-talet genom förvärvet av Skåne (Fritz 1981:417 f). Likaså räknar man med att präglingen av penningar varit helt, eller nästan helt, inställd under en period från 1370- eller 1380-talen och två, tre eller fyra decennier framöver (Malmer 1980:34). Den bristande överensstämelsen mellan den norm som påbjöds i 1449 års myntordning och det bevarade myntmaterialets finvikt (Malmer 1980:37 f) tycks likaså vara uttryck för statsfinanser i obalans, statsmakten lyckades inte leva upp till den egna myntordningen.

Såväl Magnus Eriksson som Erik av Pommern hade alltså påtagliga svårigheter att få fram erforderliga mängder silver för framställning av mynt. Hur har de då kunnat avlöna de värvade yrkeskrigarna vars lojalitet var beroende av kontant betalning? Rent allmänt tycks just militärutgifterna ha inneburit dominerande problem för de europeiska kungamakterna alltsedan 1100-talet, en tid av den centrala kungamaktens konsolidering (Lönnroth 1940:58). Värvade soldater var ett vanligt inslag i de nordiska furstarnas följen från och med 1200-talet såväl i krig som fred, det var ofta fråga om tyska småfurstar med följen som trädde i tjänst mot dryg betalning (Yrwing 1971 a).

Det är mot denna bakgrund säkert ingen tillfällighet att just Magnus Eriksson och Erik av Pommern kan förknippas med såväl ekonomiska svårigheter som statligt initierad kolonisation (jfr Luukko 1963, Andrae 1963, Peetre 1964). Man har uppenbarligen sett kolonisation som en möjlighet att förbättra statsfinanserna och därmed sin maktställning. Kolonisationsområ-

dena erbjöd visserligen inte silver, i alla fall inte under medeltiden, men väl varor som betecknades värdöror. Dessa var artiklar som hade ett fast erkänt värde och som därmed var allmänt accepterat som betalningsmedel. Centrala initiativ under just dessa båda regenter framstår som särskilt betydelsefulla för kolonisation i Finland och Övre Norrland (jfr Andrae 1963, Luukko 1963).

Såväl skinn som osmundar (dvs smidbara ämnesjärn av bestämd form och vikt - Björkenstam 1985) och smör var värdöror (Yrwing 1970, 1971 b, Hannerberg 1968, Luukko 1970).

Det har redan nämnts att medeltidens kolonisationsområden beskattades på ett mindre komplicerat sätt än centralbygderna. Enligt Gissel (1982:49-52) verkar det som om de styrande alltsedan 1300-talets sista decennier systematiskt anpassat beskattningen till en marknadsekonomi. Man kunde t.ex. övergå från att kräva skatt i pengar till att utkräva varor under tider av inflation för att sedan återgå till pengar. Avgörande var också transportfaktorn, om landtransporter var förknippade med stora problem föredrogs pengar eller smör och boskap.

Uppsummering

Det är dags för en liten uppsummering kring nyttan av "utmarksarkeologien".

De skriftliga källorna är i hög grad knutna till de ur beskattningssynpunkt lättadministrerade agrara och urbana näringarna. Övriga sätt att försörja sig har inte på samma sätt intresserat upphovsmännen till det kamerala källmaterialet. Därmed kan en viss ensidighet i vår bild av medeltiden och dess näringsliv tänkas ha uppstått. Intensifierat studium av icke agrara och icke urbana miljöer kompletterar bilden.

Det är säkert möjligt att genom arkeologiska undersökningar kartlägga förändringar i nyttjandet av utmarkerna, ökad förekomst av med utmarks-exploatering förbundna fornlämningar vittnar om bestämda konjunkturer. Detta på samma sätt som Magnusson demonstrerat ifråga om järnhanteringen vilka fått efterföljare i andra regioner. Iakttagbara konjunkturer kan knytas till fenomen förknippade med medeltidens strukturella förändringar.

Strandbundna fångstboplatser men också fångstgropar har synbarligen en potential för vår förståelse av medeltidens samhällsförändringar, detta i likhet med fåbodvallar och andra arbetsplatser i ödemarkerna (lovande ansatser har presenterats i Meta 91/2). Men, man får inte glömma de urbana

miljöernas möjligheter.

Under gynnsamma förhållanden är ju exempelvis skinn, låt vara indirekt (osteologiskt), iakttagbara i medeltida kulturlager. En överrepresentation av mellanfotsben från ekorre har i Sigtuna satts i samband med förekomst av i övrigt förintade ekorskinn (Jonsson 1989:56 f). Dylika rester ger tillsammans med spår av andra från utmarkerna härledbara fenomen utgångspunkter för kartläggning av relationen stad - omland. Genom ett studium av utmarkerna ges också möjlighet att ge bakgrund åt stadsväsendets uppblomstring och ekonomiska bakgrund.

Hypoteser om adelns marknadsekonomiska intressen och om kronans handelspolitiska ambitioner har i hög grad kännetecknat svensk historisk forskning om medeltid och 1500-tal (Österberg 1977:24). Även denna forskning kan knytas till utmarkernas medeltidsarkeologi.

Medeltiden innebar en fundamental kulturförändring vars förlopp och genomslag förmodligen varierat från område till område. Utmarkernas arkeologi ger efterhand också ett - indirekt - mått på samhällsförändringarnas betydelse hos gemene man i de centrala områdena, något som inte framträder så tydligt i skriftliga källor.

Det verkar också vara möjligt att bidra till en kartläggning av statsmaktens territoriella expansion genom att studera utmarkernas utnyttjande ("Se hur område x blev till en del av just Sverige?"). Uppodling kan vara uppmuntrad eller initierad av statsmakten liksom näringar som resulterat i produktion av varor med status av värdöror. Denna process kommer också till uttryck i en anpassning av den tidigare beskattningen.

Även förändrade konjunkturer förknippade med brist på silver kan låta sig påvisas genom ett intensifierat arkeologiskt studium av utmarkernas ekonomiskt betingade kulturlämningar. Det kan t. ex. tänkas att fångstgropssystem tillkommit i ökad omfattning under tider då skinn av älg varit särskilt begärliga. Och att boskapsskötseln intensifierats vid vissa tider med spår i pollendiagram och bebyggelseförskjutning (fåboddrift) som följd. Järnframställningen kan givetvis också ha intensifierats under dylika perioder.

Med väl valda undersökningsområden blir det också möjligt att ställa frågor huruvida klostrens kolonisationsverksamhet inneburit kränkning av tidigare, sedvanemässigt nyttjande av de berörda områdena, detta i analogi med förhållandena i Nordryssland.

Den under medeltiden vittberömda Skånemarknaden genomgick en ex-

pansion just under 1200-och 1300-talen (Ersgård 1988:205). I vad mån har den ökade marknad för fisk som livsmedel verkat styrande för tillkomst av fiskelägen vid kust och andra vatten?

Det arkeologiska studiet av konjunkturen i utmarkernas utnyttjande framstår som en framkomlig väg för att ge perspektiv åt de med medeltiden förknippade samhällsförändringarnas genomslag utanför de urbana och renodlat agrara miljöerna. Tvärvetenskapliga kontakter framstår härvid som en förutsättning och undersökningsområden måste väljas med omsorg.

Detta är kunskap som knappast kan erhållas på andra sätt. Utmarkernas arkeologi är inte bara en forskning av betydelse utmarkerna. Många andra fenomen kommer i fokus när man närmre granskar orsak och verkan.

Det är alldeles nödvändigt att, för en tid framöver, upphöra att "skylla på vädret" och andra icke-dynamiska faktorer när man skall förklara den medeltida bebyggelsens expansion och/eller andra förändringar. I de perspektiv som här skisserats, framstår de med medeltiden förknippade nya livsbestingelserna såsom mer tvingande. Framtida undersökningar skall förhoppningsvis ge preciseringsrörande dessas betydelse.

Thomas Wallerström

Luleå

Noter

¹ Lagtexten förtjänar att återges: "Nu blir en man sjuk ute på ett skepp; de skall bida på medvind och vårda mannen. Nu tar sjukdomen till hos mannen; ännu skall de bida på medvind och vårda honom. En säger honom vara död och en annan levande; ännu skall de bida på vind och vårda mannen, ända till dess alla säger honom vara död och ingen levande. De för honom sedan till en obebodd ö. De lägger honom där mellan sten och torv; bort seglar de sedan. Dit kommer andra, löper upp i den obebodda ön, roar sig där och bidar efter gynnsam vind; de hör att det bullrar i jorden, och ses till vad det är, får mål av mannen, och han vet att nämna stambo och skeppshövding och roddare alla; de skall då föra honom till land. Han skall själv kräva böter för sig; han skall gäldas med hundrafyrtio marker." (Upplandslagen s. 95). Motsvarande bestämmelser finns även i Södermannalagens manhelgdsbalk, nu med en "torvgäld" av inte mindre än 300 marker (Södermannalagen s. 178).

² Man får inte glömma bort att människan i hög grad är traditionsbunden i sina preferenser när det gäller synen på vad som är lämpligt att äta, fenomenet betingar en betydande etnologisk forskningsinriktning (jfr t.ex. Bringéus 1970). Det ligger nära till hands att tänka sig att storskaligt ökad konsumtion av konserverad fisk är en följd av en storskalig inlärningsprocess.

³ Så skedde inte i övre Norrland, förmodligen genom att man här kunde ansluta sig till tidigare etablerade administrativa förhållanden. Utrymmet medger inte någon närmre redovisning av spåren av dessa.

⁴ Se närmre Andersson 1989 samt inläggen i symposiepublikationen "Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning", red. J. Melander 1989.

Litteratur

- Ahnlund, N. Landskap och län i Norrland. En historisk-administrativ översikt. I *Geografiska förbundet i Stockholm och Industriens utredningsinstitut (utg.) Norrland. Natur, befolkning och näringar*. 1942.
- Ahnlund, N. Västerbotten före Gustav Vasa. *Västerbotten 1955*. 1955.
- Andersson, H. Är det borgar vi skall syssla med nu? (ingår i Melander 1989)
- Andersson, H. Sjuttiosex medeltidsstäder - aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. *Medeltidsstaden* 73. 1990.
- Andrae, C.G. Kolonisation. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 8*. 1963.
- Andrén, Å. Nattvardsberedelsen i reformationstidens svenska kyrkoliv. *Samlingar och studier till svenska kyrkans historia XXVII*. 1952.
- Andrén, Å.:Svensk medeltid i kyrkohistoriskt perspektiv. *Svensk medeltids forskning idag. En forskningsöversikt (Red. G. Dahlbäck)*. Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. 1987.
- Authén Blom, G. Finnmark. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 4*. 1959.
- Islandshandel. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 7*. 1962.
- Baudou, E., Engelmark, R., Liedgren, L., Segerström, U. & Walling, J.E. *Järnåldersbygd i Österbotten. Scriptum*. 1991.
- Beresford, M. & Hurst, J. G. (ed.) *Deserted Medieval Villages*. 1971.
- Björkenstam, N.: Osmund. Medeltidens ABC. Stholm 1985
- Braunfels, W. *Monasteries of Western Europe*. 1980.

- Bringéus, N. A. Människan, maten och miljön. Ingår i Bringéus (ed.) *Mat och miljö*. 1970.
- Broberg, B. & Hasselmo, M. Keramik, kammar och skor från 7 medeltida städer. *Rapport Medeltidsstaden* 30. 1981.
- Broberg, A. Bönder och samhälle i statsbildningstid. En bebyggelsearkeologisk studie av agrarsamhället i Norra Roden 700-1350. *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 52. 1990.
- Carlsson, A. Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid. *Stockholm Studies in Archaeology* 5. 1983.
- Cinthio, E.: Vad betyder medeltiden för arkeologien? Den historiska tidens arkeologi i Finland. *Åbo landskapsmuseum. Rapporter* 6. 1984.
- Dahlström, S. *Gullkrona. 3:e uppl.* 1970.
- Day, J. The Question of Monetary Contraction in late Medieval Europe. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1981. 1982.
- Duby, G. Krigare och bönder. *Den europeiska ekonomiens första uppsving 600-1200*. 1981.
- Ersgård, L. "Vår marknad i Skåne". *Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Lund Studies in Medieval Archaeology 4. 1988.
- Fritz, B. *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434. Del 1*. 1972.
- Det tidiga 1300-talets svenska statsfinanser. (Svensk) *Historisk tidskrift* 1981/4. 1981.
- Gallén, J. Bot. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 2*. 1957.
- Rigsgraense. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 14*. 1969.
- Gissel, S., Jutikkala, E., österberg, E., Sandnes, J & Teitsson, B. *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600*. 1981. (citeras Gissel m. fl. 1981)
- Rents and other Economic Indicators. ingår i Gissel m. fl. 1981 (citeras Gissel 1981)
- Payments in Money and in Kind in Late Medieval Scandinavia. *Nordisk numismatisk årsskrift* 1981. 1982.
- Granlund, J. Jakt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 7*. 1962.
- Hansson, P. Samhälle och järn i Sverige under järnåldern och äldre medeltiden. Exemplet Närke. *Aun* 13. 1989.
- Hannerberg, D: Osmundsvikt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 13*. 1968.

- Helle, K. Norge blir en stat 1130-1319. *Handbok i Norges historie, Bind 2*. 1974.
- Holm, P. Kampen om det som ingen ejer. Ingår i Bögh, Wurtz Sörensen & Tvede-Jensen (ed.) *Till kamp for friheden*. 1988.
- Hovda, P. Rigsgraense. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 14*. 1969.
- Hundsichler, H. Fasten. *Lexicon des Mittelalters IV:2*. Munchen & Zurich 1987
- Hyenstrand, Å. *The Mälar Area. Excavations at Helgö VI*. 1981.
- Inger, G. Kyrkotukt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 10*. 1965.
- Jonsson, L. Massfångst av sjöfågel och pälsdjursjakt. *AVSTAMP - för ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna* (red. S. Tesch). 1989.
- Kjersgaard, E. *Mad og öl i Danmarks middelalder*. 1978.
- Koht, H. Jamtaland. *Kulturhist. lexikon f. nordisk medeltid 7*. 1962.
- Koivunen, P. Keminmaan kirkonpaikan tutkimukset Valmarinniemiellä ke sällä 1981 /Summary: Preliminary report on the discovery of the oldest church site in Northern Finland/. *Faravid 5.81*. 1982.
- Kritz, A. Kulturutvecklingen i Gästrikland - en adaptiv-innovativ förklaringsmodell. *Stockholm Archaeological Reports 21*. 1988.
- Körner, S. Gränsläggning. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 5*. 1960.
- Larsson, L.-O. *Smäländsk medeltid*. 1986.
- Lindkvist, T. & Ågren, K. *Sveriges medeltid*. 1985.
- Liedgren, J. Rigsgraense. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 14*. 1969.
- Luukko, A. Kolonisation. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 8*. 1963.
- Skinnskatt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 15*. 1970.
- Lönnroth, E. Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. *Göteborgs högskolas årsskrift XLVI 1940:3*. 1940.
- Magnusson, G. Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län. *Jernkontorets Bergshistoriska skriftserie N:r 22*. 1986.
- Malmer, B. Den senmedeltida penningen i Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. *Antikvariska serien 31*. 1980.
- Melander, J. (red.) *Den medeltida borgen. Aspekter på aktuell borgforskning*. 1989.
- Mogren, M. & Svensson, K. *Bondeplågårens borg. Om och kring undersökningen av Borgånäs*. 1988.
- Mäkivuoti, M. Saloisten ja Kemin kymmenyssäännön ajoituksesta/

- Summary: On the dating of the tithe charter of Saloinen and Kemi/
Faravid 5.81. 1982.
- Nevéus, C. Trälarna i landskapslagarnas samhälle Danmark och Sverige.
Studia Historica Upsaliensia 58. 1974.
- Nielsen, H. Rigsgraense. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 14*. 1969.
- Peetre, A. Kronans finanser. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 9*.
1964.
- Postan, M.M. *The Medieval Economy and Society*. 1976
- Randsborg, K. *The Viking Age in Denmark*. 1980
- Rosén, R. Gränsläggning. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 5*. 1960.
- Rosén, J. Iura regni. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 7*. 1962.
- Russel, J. C. Population in Europe 500-1500. *The Fontana Economic History of Europe. The Middle Ages (Ed. C.M. Cipolla)*. 1976.
- Sandnes, J. Conclusion (ingår i Gissel m.fl. 1981)
- Sprandel, R.: Zahlungsströme im hansisch-nordischen Raum. *Nordisk Numismatisk årsskrift 1981*. 1982.
- Spufford, P. *Money and its use in medieval Europe*. 1989.
- Storå, N. De ryska klostren och Kola-samernas rätt till jakt och fiske. Samenes og sameområdenes rettslige stilling historisk belyst (red. K. Bergsland). *Instituttet fog sammenlignende kulturforskning Serie A XXVIII*. 1977.
- Sundström, H. Bönder bryter bygd. *Bothnica* 4. 1984.
- Sundström, J. Järnåldersgravar i fångstlandet. Ingår i Arkeologi i fjäll, skog och bygd I. *Fornvårdaren* 23.
- Södermannalagen. *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade av Å. Holmbäck och E. Wessén. Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen. 2:a uppl. 1979.
- Thunmark-Nylén, L. Källmaterial och datering - ett gotländskt pilotfall. *AVSTAMP - för en ny Sigtunaforskning. 18 forskare om Sigtuna* (red. S. Tesch). 1989.
- Tuovinen, T. Fornfynden och deras uttolkning. Ingår i "Finska skären". *Studier i åboländsk kulturhistoria utgivna av Konstsfundet 1990*
Red. K. Zilliacus. 1990.
- Upplandslagen. *Svenska landskapslagar*. Tolkade och förklarade av Å. Holmbäck och E. Wessén. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen. 2:a uppl. 1979.
- Virtanen, E.A. Jakt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 7*. 1962.

- Vollan, O. Torskefiske. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid* 18. 1974.
- Wallerström, T. Medeltidsarkeologi i Norrbotten - en översikt och några reflexioner. *META* 82:3. 1982.
- Kulturkontakter i Norrbottens kustland under medeltiden. *Norrbotten 1982-83*. 1983.
 - Medeltidsarkeologi på handelsplatser i Norrbotten. *Arkiv i Norrland* 8. 1986.
 - Om de arkeologiska undersökningarna på Kyrkudden i Hietaniemi s:n och kolonisationen av Tornedalen. Nordkalotten i en skiftande värld - kulturer utan gränser och stater över gränser (red. K. Julku). *Studia historica septentrionalia* 14:1. 1987.
- Yrwing, H. Skinnskatt. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 15*. 1970.
- Smörhandel. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 16*. 1971. (citeras Yrwing 1971 a)
 - Sold I. *Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid Bd 16*. 1971. (citeras Yrwing 1971 b)
- Österberg, E. Kolonisation och kriser. *Det nordiska ödegårdsprojektet publikation nr 3*. 1977

FINSKT OCH SVENSKT I NORDVÄSTRA VÄRMLAND kommentarer kring en kartöversikt.

När etablerades utnyttjandet av utmarkerna i norra, framför allt nordvästra, Värmland och hur kom det att se ut över tid, d v s hur utnyttjade befolkningen utmarkerna och i vilken omfattning?

Eva Svensson diskuterar i sin artikel "Erämarkskultur i norra Värmland" i förra numret av META dessa aspekter och frågeställningar. Hon menar att det finns en rad förhållanden som indikerar att erämarkskulturens etablerings- och blomstringstid i denna del av Värmland inföll under vikingatid och medeltid i samband med den medeltida expansionen i området. Det är möjligen enbart den mer storskaliga sätesdriftens etablering som måste hänföras till ett senare skede, d v s 1600-talet.

Svensson diskuterar däremot inte utmarksutnyttjandet i ett längre perspektiv. Hon antyder att detta resursutnyttjande troligen haft karaktären av en seg struktur. Men den utmarkskultur som förekommit under en senare period, 1600-, 1700- och 1800-talen, betraktas som i alla avseende betydligt mindre intensiv än den medeltida.

Om man betraktar inflyttningen av finska svedjebönder i mitten av 1600-talet som ett potentiellt hot mot hävdandet av utmarksterritorierna och dess resurser i dessa trakter kan man kanske få en värdeämätare på de värmländska böndernas sentida intresse av att utnyttja de områden man tagit i anspråk under medeltid.

Riksantikvarieämbetets forminnesavdelning bedrev under säsongerna 1989 och 1990 inventering av kulturlämningar i nordvästra Värmland. En sammanställning av den information som härvid framkom kring de fysiska lämningarna har resulterat i den översikt som ligger till grund för denna artikel. Vid framtagandet av översikten har den s k finnskogen med dess lämningar satts i centrum. För att få ett jämförelsematerial till detta område har undersökningen utsträckts en bit i norr och i öster ut till Klarälvsdalen. Därvid har dock vissa socknar i denna region kommit att utelämnas, t ex Norra Finnskoga, den nordligaste av Värmlands socknar.

Avsikten med kartöversikten var att få en uppfattning om den finska kolonisationens utbredning under perioden 1650-1900. (Bakgrund och utförligare resonemang kring den finska kolonisationen och kulturen behandlades i META 2/91). En viktig frågeställning var de övergivna bebyggelseläge-

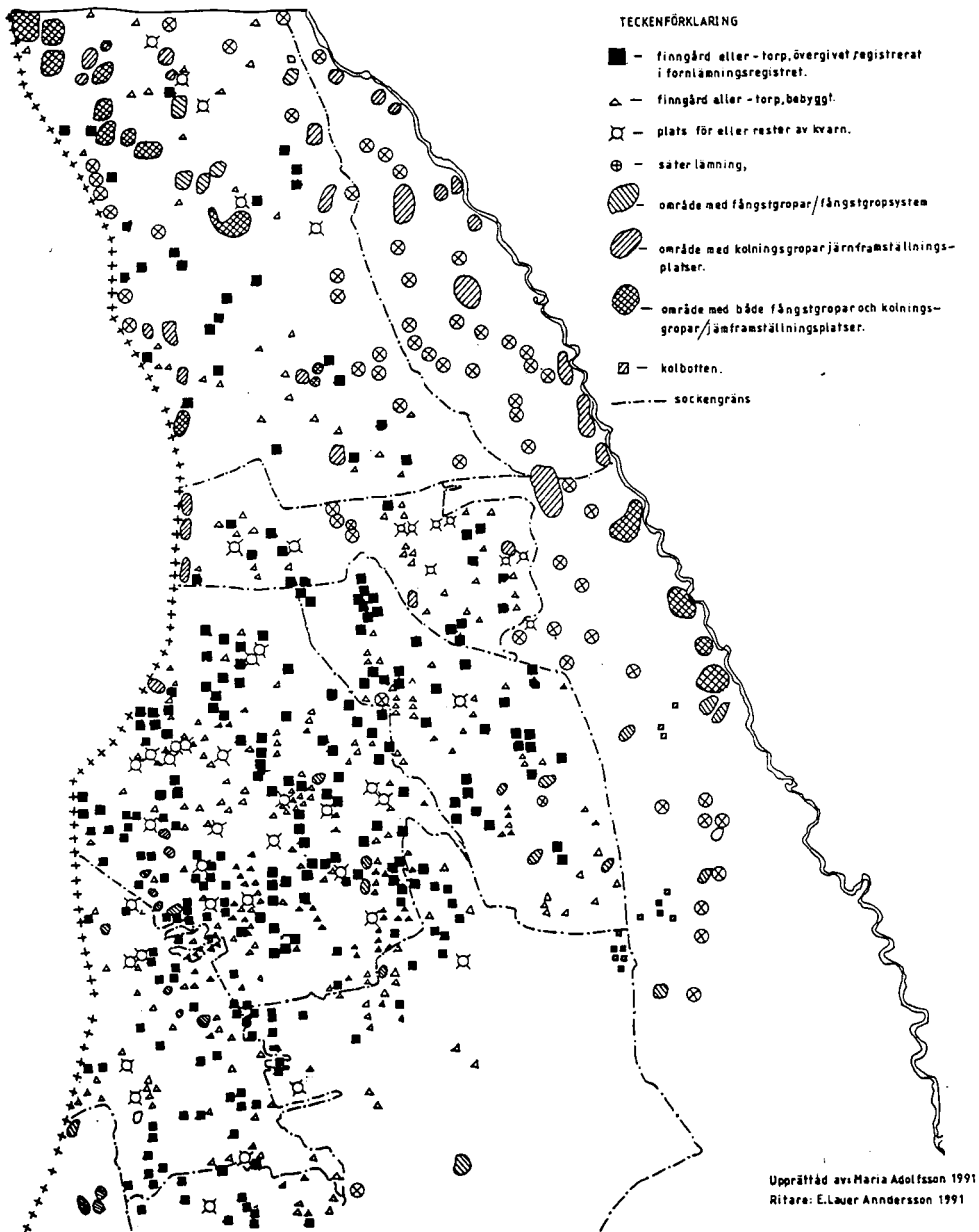

Fig. 1. Översikt över registrerade forn lämningar samt idag bebyggda lägen för ursprungliga finngårdar och -torp i undersökningsområdet.

nas antal och utbredning kontra de lägen för finngårdar och -torp som ännu är bebyggda.

De idag övergivna bebyggelselokaler markeras på kartan med fyllda kvadrater. Kategorin domineras i det närmaste totalt av den finntorpsbebyggelse som upptogs under 1800-talet till följd av den starka befolkningstillväxten. Flertalet övergavs sedan under 1900-talets första hälft och utgör idag fornlämningar.

De icke fyllda trianglarna motsvarar enheter, vilka ursprungligen upptagits av finnar eller finnättlingar och som fortfarande är bebyggda. Generellt kan man säga att enbart ett fåtal av de på kartan ofyllda trianglarna utgör, ur bebyggelsehänseende, kompletta och bevarade finngårdar eller -torp. Däremot finns det på ett flertal bebyggda fastigheter ännu enstaka bevarade element, som utgör delar av den finska byggnadstraditionen. Det kan vara en bastu, något uthus eller en rökstuga, vilken utgör stommen i ett moderniserat bostadshus. Den tredje och största kategorin utgörs av fastigheter med uteslutande "modern" bebyggelse tillkommen under 1900-talet i enlighet med svensk byggsed. En fjärde grupp är bebyggelselägen, vilka är övergivna men där något eller några byggnadselement ännu är bevarade.

Tillsammans ger de fyllda kvadraterna och ofyllda trianglarna en tydligare bild av den finska bebyggelsens utbredning i undersökningsområdet. En skiktning av kartans bosättningsymboler utifrån upptagningsår har inte gjorts. Kartan visar alltså olika tidshorisonter lagda ovanpå varandra. Denna totala bebyggelsebild kan i stort dock antas ha haft en giltighet under 1800-talet. Ej heller är det möjligt att ur denna bebyggelsebild i detalj utläsa den sociala skiktningen bland finnskogsbefolkningen, vilken kunnat åskådliggöras i markeringar för å ena sidan skattlagda gårdar och torp och å andra sidan sekundära och enklare torpbosättningar. Men som tidigare påpekats är det fr a den senare kategorin som idag är övergiven och markerad med fyllda kvadrater på kartöversikten. Man måste också vara medveten om att några av kartans markeringar för bebyggelse motsvarar gårdar som varit upptagna och brukade av svenska bönder. Sammantaget var den svenska befolkningen dock så pass ringa att bilden inte skulle förändras påtagligt om svenskgårdarna och -torpen identifierades och plockades bort från kartan.

Man kan konstatera att ungefär hälften av de finnbosättningar som tagits upp och brukats utgör fornlämningar idag. Övriga finngårdar och -torp är än idag i någon form bebyggda. De s k primärenheterna som upptogs i

mitten av 1600-talet är i nästan samtliga fall idag bebyggda och utgör i flera fall byar, som t ex Lekvattnet, Tväråna, Röjdåsen, Älgsjön, Gransjön m fl. Mycket få helt nya bebyggelselokaler är upptagna i området under 1900-talet. Tillsammans ger de markerade bebyggelselägena en tydlig bild av den relativt tätbefolkade finnskog som en gång varit en realitet.

Kartöversikten visar att den finska bosättningen i norra Fryksdalens och Älvdalens utskogar haft sin koncentration i områdets sydvästra delar, fr a i Östmarks och Lekvattnets socknar. Norr och öster om denna bosättningskoncentration uppträder ett antal kategorier av formlämningar som endast undantagsvis kan iaktas i finnskogen.

En av dessa formlämningskategorier är fångstgropar och fångstgropsystem. Att bedriva jakt på fr a älg med hjälp av gropar är en metod som troligen använts i varierande omfattning i den här delen av landet i princip lika länge som det funnits människor här eller m a o från stenåldern och in på 1800-talet. Tidpunkten för anläggandet av det stora flertalet liksom utnyttjandegraden över tid i denna del av Värmland är än så länge outredd, bl a saknas C14-dateringar. Man kan därför i dagens läge inte utesluta att groparna i viss utsträckning brukats också in i senare tid. Först på 1860-talet förbjöds jaktformen, vilket torde vittna om att företeelsen under 1700- och 1800-talen varken kan ha haft en starkt begränsad roll eller enbart reliktkaraktär. Apropå finnarnas jakt skriver Kari Tarkiainen i Finnarnas historia i Sverige, del 1: "Den övriga, mer passiva jakten med olika fångstredskap, snaror och gropar, liknade i hög grad den svenska omgivningens fångstmetoder" (1990:227). Påståendet kommenteras vidare nedan.

En annan kategori av formlämningar som återfinns i finnbosättningens ytterområde och mer perifera delar är jämfästställningsplatser och de därtill hörande flertaliga kolningsgroparna. Kolningsgropar och fångstgropar har ett mycket snarlikt utseende och förekommer många gånger i samma områden, vilket framgår av kartan. Det är inte uteslutet att utnyttjandet av kolningsgropar och fångstgropar kan ha skiftat över tid såtillvida att en grop vid någon tidpunkt bytt funktion. Den kol som producerades i grop kom uteslutande att användas vid jämfästställning av lågteknisk karaktär. Den direkta, lågtekniska jämfästställningens lokaler ligger oftast i omedelbar anslutning till kolningsgroparna då man undvek att transportera kolet någon längre sträcka. Denna metod att framställa järn har generellt sett använts från järnålder och in på 1800-talet. Analogt med osäkerheten kring intensiteten av fångstgroparnas användning över tid är det också

oklart när nordvärlänningarna definitivt övergav blästerugnstekniken och i vilka områden detta först skedde. Träkol har utan tvekan producerats i århundraden efter det att den lågtekniska järnframställningen förlorat sin betydelse. När de värländska järnbruken, t ex Letafors, Femtå och Likanå, etablerades under 1700- och 1800-talen försörjdes dessa med kol som framställdes bl a av de nordvärländska bönderna (Andersson 1960:172f). Framställningstekniken hade då utvecklats. Kolmilornas kapacitet var vida större än groparnas. Kring kolbottnarnas frekvens och utbredning i området finns ingen dokumenterad kunskap. Troligt är att träkolsproduktion i mila framför allt företagits i samma områden som kolningsgroparna är lokaliserade. Man har fortsatt att använda de områden som haft bäst förutsättningar för denna aktivitet. Sålunda kan man anta att produktionen av träkol, i en eller annan form, i de områden som kolningsgroparna förekommer flertaligt, har sträckt sig över en mycket lång tidsperiod.

Kartan visar med tydlighet att förekomsten av kolningsgropar/järnframställningsplatser och/eller fångstgropar uppträder i koncentrationer till vissa områden, nämligen i ett band utmed Klarälvsdalen, utmed den nordligare sträckningen av norsk-svenska riksgränsen och i Södra Finnskoga sockens norra delar (med en fortsättning i Norra Finnskoga socken som inte redovisas här). Hur skall då denna utbredning tolkas? Vilka befolkningsgrupper har nyttjat dessa anläggningar; svenskarna, finnarna eller båda befolkningsgrupperna? Vad gäller fångstgropar menar Kari Tarkiainen, som tidigare citerats, att finnarna precis som svenskarna använde denna form av jakt. Tarkiaimens påstående bygger troligen inte på några studier av fångstgroparnas utbredning och frekvens i finnskogen. Men studerar man fornminnesinventeringens resultat skulle hans påstående kunna få ett visst stöd. Dock finns det fler faktorer som talar emot Tarkiaimens konstaterande. Det finns nedslag av fångstgropar i de centrala finnbygderna men de är mycket begränsade till antal och utbredning. De är vidare i de flesta fall lokaliserade till sjöar och andra viktigare vattendrag vars närmaste omgivning var besökta och bebodda redan under stenåldern, vilket fynd av artefakter och boplatser från denna period visar. Dessa gropar skulle alltså kunna vara mycket gamla och övergivna som fångstanläggningar långt innan finnarna kom att kolonisera trakterna på 1600-talet. För att verifiera en sådan hypotes krävs naturligtvis undersökningar av groparnas konstruktion liksom en rad C14-dateringar. Utifrån kartbilden kan man istället formulera hypotesen att jakt med hjälp av fångstgropar inte varit en

del av den finska kultur, som kom att etableras i nordvästra Värmland under 1600-talet. Samma förhållande är då troligtvis också giltigt vad gäller nyttjandet av kolningsgropar och framställandet av järn. Dessa kategorier av forn lämningar återfinns ytterst sällan i det centrala finska bosättningsområdet i den här studerade delen av finnskogen. Följdaktligen bör dessa aktiviteter i stället förknippas med de svenska (och kanske även de norska) böndernas utnyttjande av utmarkerna som var väl etablerat, sedan århundraden, när finnarna först kom till trakterna. Antagandet får gott stöd i C. A. Gottlunds efterskrift till dagboken från dennes vandringar i finnskogen på 1820-talet. Gottlund vittnar där om följande åskådning bland finnarna:

Orsaken hvarföre dessa finnar just nedsatte sig på dessa skogar, är 3faltig. /.../ Den 3dje orsaken angifva de hafva varit, att de ännu på dessa skogar då funnit några quarlefvor af det förut där boende och vid digerdöden helt och hållet nästan utgångne finska släktet. Minnen af dessa urinvånare eller urfinnar förekomma på många ställen ännu, och bestå af två slag: nemligen stora varphögar, der de vid sina blästerugnar smält och smidit jern, på hvilka sedermera under tidens längd bildat sig ett jordlager, hvaruti sedan uppvuxit grofva timmerskogar, som på monga ställen redan hunnit nedfalla och förmurkna. /.../ Det andra minnet af dem härstädes är den mängd i skogarna ännu befintliga elggropar, der de varit enligt uppgift sysselsatte med fångsten af dessa djur, och hvarmed de i senare tider inkomne finska kolonisterna icke haft någon befatning (1821/1986:530).

Gottlunds ord måste anses vara vederhäftiga då han vistades i finnskogen under en lång period. Finnarna nyttjade alltså, enligt Gottlund, inte fångstgropar, ej heller framställde de järn.

Min tolkning av kartbilden är att den åskådliggör en kulturgräns. Följdfrågan blir då om det är en gräns mellan jämbördiga kulturer eller om den ena har angett ramarna för den andra. Den svenska befolkningen utnyttjat de stora skogsområdena för utmarksnäringar som älgfångst och järn- och träkolsproduktion. Alltsedan tidig medeltiden, då trakterna utmed Klarälvsdalen koloniserades och fick en fast befolkning, ligger det närmast till hands att anta att dessa verksamheter dragit upp gränserna för den finska kolonisationens möjliga utbredning. Det område som kom att bli mest tät-

befolkat och mest intensivt utnyttjat för svedjande av de finska inflyttarna har varit ett område som bedömts vara olämpligt att använda, av olika anledningar, för den svenska befolkningens skogliga verksamheter. Området har kanske varit alltför avlägset beläget, det kanske har saknat goda malmförande vattendrag och myrar eller goda älgbetesmarker. Denna kulturgräns vidmakthölls troligtvis också en lång tid efter det finnarna först kom till trakten. De svenska böndernas intressen av att utnyttja utmarkerna kan ingalunda ha upphört redan under 1600-talet.

En tredje viktig kategori av lämning, som är väsentlig att beakta när man talar om kulturgränser i det här sammanhanget, är säterlämningarna. Vi kan på kartan se att sätrarna huvudsakligen uppträder på samma domäner som kolnings- och fångstgroparna, d v s i ett bälte nära Klarälvsdalen och i området norr om den finska befolkningens centrala bosättningsområden. Säterorganisationen var fr a en del i de svenska böndernas sätt att organisera sin boskapskötsel (Broberg 1988:105f). I de områden som de svenska bönder etablerat sina sätrar fanns det som regel inget utrymme för finnen att ta upp ett torp eller en gård och ge sig ut i skogen för att svedja. Kanske var de svenska böndernas sätrar, i de fall de utnyttjades effektivt, t o m de allra starkaste gränsmarkörens för finnarnas möjligheter till utbredning.

Sammanfattningsvis kan man tolka kartöversiktens information på följande sätt. De värmlandssvenska bönderna hade sedan århundraden före finnarnas ankomst på 1650-talet tagit vissa områden i de väldiga utmarks-skogarna i väster i besittning för jakt, järn- och kolproduktion samt säterdrift. Dessa sysslor företogs inte överallt i skogen utan var, som tidigare preciserats, koncentrerade till vissa områden som av olika anledningar bör ha varit mest lämpade för dessa aktiviteter. När sedan den finska kolonisationen nådde Fryksdalen och Älvdalen fanns det tydliga gränser i skogen som angav var finnarna kunde tillåtas bosätta sig. Svenskarna slog vakt om sina territorier medan finnarna kom att i anspråkta de områden som inte nyttjades i någon större utsträckning av svenska bönder. Ett förhållande som bör ha varit giltigt i ännu åtminstone ett århundrade efter finnarnas besittningstagande av de stora skogsområdena. På så sätt uppstod ingen påtaglig konkurrenssituation och finnarna kom länge att leva relativt isolerade och fick därmed möjlighet att under århundraden framöver bevara sin medförda kultur på ett sätt som saknar motsvarighet i de andra delar av Sverige som kom att befolkas av finnar under denna period. Ett förhållande som är väl dokumenterat inom finnskogsforskningen.

Denna artikel bygger på ett utdrag ur en projektuppsats i Kulturmiljövård vid Stockholms universitet med titeln Finnskogen i nordvästra Värmland - en kulturmiljö av riksintresse. Se därför denna för närmare material- och källredovisning.

Maria Adolfsson
Stockholm

Litteratur

Andersson, I. *Uddeholms historia*. 1960.

Broberg, R. *Finsk invandring till mellersta Sverige*. Skrifter utgivna av föreningen för värmlandslitteratur 7. 1988.

Gottlund, C. A. *Dagbok över mina vandringar på Wermlands och Solörs finnskogar 1821*. 1986.

Tarkiainen, K. *Finnarnas historia i Sverige. Del 1*. Nordiska museets handlingar 109. 1990.

VERKLIGHET ELLER DRÖM? GOTLAND MELLAN VIKINGATID OCH MEDELTID.

Sedan den här presenterade artikeln skrevs har META utkommit med sitt andra nummer för år 1991 och därmed Lena Thunmark-Nyléns debattinlägg om Gotlands vikingatid och tidiga medeltid. Thunmark-Nyléns artikel är minst sagt uppfordrande och jag har genom tillmötesgående från redaktionen givits tillfälle att till min ursprungliga artikel foga några inledande kommentarer och reaktioner.

Lena Thunmark-Nylén har som forskare alltid banat egen väg i källmaterialet med stöd av både ett personligt förhållningssätt och ibland en egen terminologi. Det är i debattinlägget i META 1991:2 inte alla gånger helt lätt att följa tankegångarna. Medan en formulering förefaller övertydlig - "Gotland, som, till stor del tack vare sitt avgränsade ö-läge, ..." (s 51) - är en annan dunkel - "... man begagnat /det arkeologiska källmaterialet/ till mängder av slutsatser och som bevis i skilda sammanhang, utan att veta vad materialet egentligen står för. Man har så att säga tagit den gjutna söljan till bevis för att bucklan ar kastad." (s 53) -. I andra fall är hon emfatisk eller kategorisk. Hon jämför fornsaksspråket (?) med latinet med avseende på att det senare också skulle vara dött, en gång för alla.

Här dyker minnet upp av en latinlärare som med bister min kungjorde för oss fåkunniga adepter, att latinet endast var ett dött språk för den som inte behärskade det! Har för övrigt arkeologiska källor ett eget språk? Ligger inte detta hos forskningen, att ge ett "språk" åt källmaterialet ?

Om det arkeologiska källmaterialet säger Thunmark-Nylén : " Men jag förbehåller mig rätten att anse det oförsiktigt, att postulera eviga sanningar utan grundlig kunskap om materialet och dess källvärde." (s 55).

Såvitt kan förstås av sammanhanget, vari Thunmark-Nylén betonar vikten av grundlig kännedom om de arkeologiska fynden, betyder det omvänt, att man faktiskt kan, och får, postulera eviga sanningar, förutsatt att man besitter den där grundliga kunskapen! Naturligtvis måste man resa invändningar mot en sådan uppfattning.

I och med Thunmark-Nyléns franka inbjudan till debatt kan skilda uppfattningar ställas mot varandra ganska rakt på sak. I grunden för hennes artikel ligger en specifik, mycket personlig uppfattning om forskningsprocessen. Hedersord är bl a källmaterial, materialkännedom och källkritik. Det

är i och för sig ingenting att invända emot men huvudfrågan, vad som utgör källmaterial, förblir oväckt och obesvarad. För Thunmark-Nylén har "fyndet" allra högsta prioritet. Mot denna inställning kan ställas min egen, att den enskilda forskarens intellektuella förutsättningar och miljö samt logiken i den genomförda forskningen är en minst lika stor potential. För mig är arkeologiska källor objekt mer än subjekt, men källor och forskare är självfallet ändå två poler med gemensamt spänningsfält.

Jag uppfattar det som föga konstruktivt att Thunmark-Nylén tillsäger omvärlden att sluta gissa, fantisera och spekulera och istället invänta Publikationen om gotländskt fyndmaterial. Ytterst uppfordrande, för att inte säga provokativ, är åsikten att detta skulle vara en betingelse för en helhetssyn. Denna uppmaning måste vara grundad på en missuppfattning, nämligen den att den planerade publikationen i något avseende skulle kunna innebära en avslutad helhet. Härvid åtskiljs Thunmark-Nyléns och mitt synsätt definitivt. Jag skall därför här kort söka beskriva en del av min syn på forskningsprocessen.

Begreppet idé (jag vill undvika laddade begrepp som teori eller hypotes) kommer ju av grekiskans eidos (i normaliserad stavning). Detta begrepp har en fundamentalt rik semantik. Bland innebörderna återfinns urbild, förebild, bild, gestalt. Och bilder skapar människan ständigt. Viktigast i det här sammanhanget är de inre bilder som produceras som en del av tänkandet. Intellektuellt inriktade personer har troligen många gånger inte klart för sig i hur hög grad som deras handlande styrs utifrån de sk inre bilderna. Ett exempel är något så trivialt som den tankestruktur som krävs för att man skall hitta hem och känna igen vägen/rummet från arbetsplatsen. Minnesbasen för denna process är utpräglat bildmässig, inte logisk som hos en dator. En sådan bild kan aldrig analyseras till sina beståndsdelar. Det ligger i begreppet bild eller helhet. Strax före sekelskiftet formulerades inom ämnet gestaltpsykologi begreppet "gestaltkvalitet", vilket avser en samlad tankestruktur, en bildmässig helhet, som inte kan definieras som summan av sina element. Arkeologiskt kan staplandet av data aldrig leda till en helhet av denna art, endast till fler och fler data med successivt sämre möjlighet att överblicka. En helhetsbild/idé inom en forskningsprocess har därför en egen dignitet och en särskild källpotential.

Att bygga en vetenskaplig argumentation på helhetsbilder, vilka i och för sig innefattar en svårighet att särskilja enskilda element, är inte en form för dålig vetenskap, däremot endast ett moment i en forskningsprocess. Helhe-

ten ligger alltid före, och på begreppsmässigt högre nivå, än t ex en enskild arkeologisk källa. Om forskning inte innefattade en strävan mot högre förklaringsnivåer med stöd av operativa helhetsbilder skulle den stagnera. Thunmark-Nylén diskuterar inte frågan om förklaringsnivåer och generaliseringar. Då kunde debatten ha skärpts ytterligare. Och det är en svaghet att Thunmark-Nylén inte ger sig i kast med sakfrågorna vad gäller Hyenstrands bok om "Socknar och stenstugor" eller Carlssons kritik på hennes förslag till ny kronologi (s 53-54, 55). Också forskare som menar sig ha utgått från "fynd" har många gånger erfarenhetsmässigt visat sig ha fel, något som verkligen inte framskymtar i artikeln.

Thunmark-Nyléns avslutande ord kan jag inte med bästa vilja uppfatta särskilt positivt: "När det systematiserade källmaterialet ligger på bordet, måste man ta hänsyn till det, och då måste också teorier och spekulationer tyglas, och det kanske inte är lika lockande . . . ? " (s 56)

Meningens innebörd blir med denna formulering, att det skulle vara dålig forskning att behöva revidera sin uppfattning och förkasta en hypotes på grund av att nya data tillkommit. Men är inte det forskningens natur ?

Som en form av efterrationalisering kan den här presenterade artikeln således få fungera som ett gensvar på Thunmark-Nyléns upprop. Med ett par exempel skall jag söka illustrera olika försök till formulering av helhetsbilder för gotländsk vikingatid och tidig medeltid. Artikeln utgör ett kort utdrag ur ett större arbete som planeras utkomma vid Stockholms universitet mot slutet av år 1991: "Gotland mellan arkeologi och historia" (Om det tidiga Gotland. Theses and Papers in Archaeology 4.) För den underliggande vetenskapliga argumentationen måste av utrymmesskäl hänvisas till denna skrift.

Gotlandsforskningen har länge styrts av tanken på Gotlands och Visbys särart. Öns samhällsutveckling har betraktats som långsam och kontinuerlig och dess sociala struktur som närmast egalitär alltifrån förhistorisk tid. Grunden för denna uppfattning kan återfinnas i medeltida lagtexter, i anakronismer, i etnologiska paralleller och har etnocentriska förtecken. Särskilt livskraftig förefaller uppfattningen ha varit att det gutniska samhället varit en fri bonderepublik.

Också för den urbana epoken har en närmast etnocentrisk inställning tillåtits göra sig gällande. Visby som stad har ofta presenterats som varande ett unikum. Detta är naturligtvis helt sant ur antikvarisk synvinkel, men fullkomligt osant betraktat som en europeisk stadsbildning. Visby är som

medeltida stad fullt jämförbar i alla avseenden med städerna i framförallt Nordeuropa.

Utifrån senare års forskning om landskapslagarna står det fullt klart att dessa som historisk källa har haft ett alldeles för stort inflytande på studiet av förhållandena före lagarnas kodifiering. I själva verket finns i detta en paradox: landskapslagarnas stora källpotential har stått hindrande för forskningen kring de föregående epokerna.

Enligt traditionell forskning kring gotländska förhållanden har man varit mer benägen att se till olikheter än till samband. Gotlands till synes egalitära struktur, manifesterad i en osedvanligt hög och jämn materiell standard i det arkeologiska fyndmaterialet, i avsaknaden av kända Husa-gårdar eller (ortnamns)signaler på en social hierarki av känd fastlandstyp, kan emellertid förklaras på andra sätt än i termer av oberoende och frihet. En alternativ förklaring är naturligtvis den motsatta, att ön i sin helhet varit underordnad maktcentra på fastlandet, antingen som kronogods/kungalev eller som godscomplex tillhöriga fastlandets stormannagrupper.

Bornholm uppvisar ett mönster som i förstone förefaller vara diametralt olika Gotlands. På ön fanns enligt skriftliga uppgifter hela 12 eller 20 kungsgårdar under Knut den heliges tid (1080-86). Wienberg, som har skrivit om detta, påpekar att ön i sin helhet torde ha varit kungalev fram till år 1149, då kung Sven Grate enligt Saxo donerade tre av öns fyra häradar till ärkestiftet i Lund (Wienberg 1986, 1989).

Hyenstrand har i sitt nyligen publicerade arbete om Gotland formulerat sitt forskningsperspektiv enligt följande: "Gotlands eventuella särprägel, ofta sannolikt överdriven, kan ställas i relation till övriga Norden och hela Östersjöområdet ... Gotland kan i många avseenden vara en rumslig brytpunkt, där interna förutsättningar på ett särskilt intressant sätt kommit att beröras av externa påtryckningar ... Man frågar sig om en traditionell uppfattning om den 'gotländska bonderepubliken' har något fog för sig." (Hyenstrand 1989, s 13)

Man har inom traditionell forskning kommit att betrakta ön Gotland och dess, ur modern antikvarisk och museal synpunkt, rika fyndmaterial som ett uttryck för gutarnas herravälde till sjöss och dominans inom merkantil sjöfart och handel. Berättelserna om "farmannabönder" är återkommande. Gutasagens utvandringssägen har bidragit till bilden av en gotländsk, ofensiv och dynamisk, sjöfart baserad på en kollektiv organisation.

En av dem som senast granskat gotlandsfrågan är historikern Thomas

Lindkvist (1983, s 281 ff). Han har översiktligt granskat källstödet till frågan om sambandet mellan gotar och sveoner. Lindkvist sätter ett stort frågetecken för Wulfstans uppgift från 800-talet att Gotland då skulle ha varit inkorporerat i sveariket. Han tolkar däremot Florens dokumentet från 1100-talets början som om Gotland då skulle ha varit en del av sveariket och skattskyldigt under sveakungen. Lindkvist diskuterar vidare t ex runstenen från Torsätra i Västra Ryd socken, runstenen från Aspö kyrka i Södermanland, nordisk skaldediktning samt Gutasagans uppgift om att "många kungar stridde mot Gotland...". Bakom den senaste formuleringen menar sig Lindkvist (liksom föreliggande artikels författare) kunna spåra en historisk verklighet.

Den relativt svaga (och rumsligt begränsade ?) kungamakten kanske till en början inte förmådde uppbära skatter med fredliga medel utan istället tillägnade sig andra länders och regioners överskott genom regelrätta plundringståg. Det ledande skiktet förefaller ha omfattat sjöburen militär trupp. Lindkvist brukar härvid uttrycket "maffiametoder". Sammanfattningsvis menar Lindkvist att det finns mycket som talar för att Gotland från under 800-talet vid olika tillfällen varit tvunget att erlægga tributer till sveo-erna (Lindkvist 1983, s 287).

Snäck-platser och snäck-distrikt

Under arbetet med boken om "Gotland mellan arkeologi och historia" framstod som alltmånga sannolikt att själva sockenstrukturen, trots många justeringar av gränserna under sen tid, ändå skulle ha ålderdomliga drag. Vid ett seminarium på Ragu i Visby år 1986 presenterade Hyenstrand sitt arbete "Socknar och stenstugor" (Hyenstrand 1989) och formulerade då samma tankegång. Hyenstrand menade att sockenstrukturen just på Gotland skulle vara ålderdomligare än vad som allmänt ansetts och att ett studium av äldre förvaltningsstrukturer därför kunde utgå från denna.

Detta blev en stark inspiration till att fördjupa analysen. En annan parallell tankegång, som växte fram vid förarbetena, var att studiet av gränslinjestrukturer måste skiljas från areell analys. Detta därför att moderna referensramar annars kunde skapa hinder för en riktig förståelse. Dagens centrumbildningar och deras lokalisering uppträder korologiskt helt annorlunda än vad som kan förväntas under medeltid och dessförinnan. Att rumsligt närliggande fenomen a priori skulle vara funktionellt samhöriga kan inte antas gälla i ett samhälle där gränser hade stark attraktionskraft också på

centrala funktioner.

I ett inspirerande arbete har Ingemar Olsson lyft fram, och grundligt analyserat, de gotländska snäck-namnsbeläggen (1972). Olsson kan genom en kombination av ortnamnsforskning och landskapsanalys fastställa 13 platser, varav 12 med tradition från förhistorisk tid. Deras fördelning och rumsliga relationer visar att de varit strandanknutna och i något avseende representativa för ett bakomliggande omland (Olsson 1972, s 206). Olsson såg däri ett samband med de från senare tid kända settingarna. Han konstaterade, att det var nästan lika många belägg på öns västra som östra sida och framhöll möjligheten att sammanställa dessa med tingen, även om Forsa ting visade sig innehålla tre snäck-platser. Han påpekar också att det absoluta antalet ursprungliga platser inte kan säkerställas.

Även Hyenstrand behandlar snäck-platserna i sitt arbete "Socknar och stenstugor" (1989, s 48 ff o d anf litt samt s 88 ff). Hyenstrand relaterar Per Lundströms uppfattning om ett troligt samband med settingarna och söker genom kompletterande diskussion om potentiella snäck-platser jämna ut deras i vissa avseende oregelbundna fördelning just i relation till settingarna. Det förefaller klart, att oregelbundenheterna inte låter sig bortförklaras.

Utifrån snäck-platsernas agglomerationer, t ex i Kappelshamnsvikens inre del eller vid Othem och Boge, gjordes antagandet att den rumsliga närheten skulle tolkas som ett negativt och inte något positivt, funktionellt samband. Den primära uppgiften blev att söka mellanliggande begränsningar eller gränslinjer av naturgeografisk eller kulturhistorisk art. En överblick gav vid handen att sockengränserna mellan Hangvar och Lärbro och mellan Othem och Boge erbjöd en sådan möjlighet. En annan kontroll gjordes gentemot den av Hyenstrand rekonstruerade gränslinjen inom sockenstrukturen som skar Roma/Brog, Halla (Hyenstrand 1989, s 52 ff, s 108). Därvid framstod en analogi med Snäckänge i Norrlanda, som visade sig vara placerat tätt intill denna gräns. Som en direkt rumslig parallell och troligen också funktionell analogi framstod en linje från Västergarn till Kräklingbo/Gammelgarn.

Samtliga här illustrerade, rekonstruerade, gränslinjer inom sockenstrukturen kunde utskiljas på grund av sina lineära egenskaper och sträckning. Efter denna logiska och hypotetiska strukturering framkom ett mönster i relation till snäck-platserna, vilket i sig innefattade möjligheten av en metodkontroll. Genom etableringen av linjesträckningarna grupperas snäck-platserna två och två inom varje distrikt. Förklaringen till "dubbelplatserna" i

Kappelshamnsviken och vid Othem/Boge ligger därmed i att snäckplatserna fördelas med en hamn på öns västra och en på öns östra sida, med två inom varje distrikt och att en trettonde plats, Snäckhagen i Rute socken i enlighet med Olssons reservation för att namnbelägget skulle vara recent, definitivt kan avfärdas som en anomali (jfr Olsson 1972; 1979, s 100 f).

Inom sockenstrukturen framträdde således sex distrikt med vardera två snäck-hamnar. En viktig aspekt är snäckamnsbeläggens nivå över havsytan. Tack vare Olssons grundläggande landskapsstudium kan man snabbt konstatera, att alla platser med undantag för den i Tofta socken, säkert kan placeras inom ett par meter över nuvarande havsnivå, i snitt kring 2 à 3 m ö h. Detta är den vikingatida strandnivån enligt D Carlsson (1987, s 7), något lägre i söder och något högre i norr. Snäck-området vid Tofta har särskilt undersökts arkeologiskt av Carlsson, liksom Snäckgärdet intill Visby. I Tofta påträffades på 1960-talet vikingatida skelettgravar under 5-meterskurvan. Vid Gnisvard påträffade Carlsson sena vendeltida gravar i strandgruset (Carlsson 1987, s 8, s 11).

I Gutasagan omnämns (avsnitt IX A enligt Kyhlberg 1991) att gutarna, sedan de mottagit biskop och präster och anammat kristendomen helt och fullt, åtog sig att följa sveakungen i härfärd mot hedniska länder " ... med sju snäckor ... " Parallellavsnittet hos Hans Nielsson Strelow i hans gotländska krönika (1633/1978, s 136-137) nämner i något avvikande tonfall, att gutarna blev ålagda att följa sveakungen i härfärd mot hedniska länder med 12 skepp, när han så önskade.

Strelow har i många fall haft andra källor än Gutasagan för sina uppgifter. Här förefaller just en sådan situation ha förelegat. Yrwing, särskilt har diskuterat dateringen av denna uppgift i Gutasagan, kommenterar inte olikheterna mellan sagan och Strelow (jfr Yrwing 1978, s 21 ff). En granskning av kartbilden ger emellertid vid handen att en upplösning av gränsstrukturen logiskt skulle leda till att talet 12 kom att reduceras till ca 7 genom sammanslagning av snäck-platserna i, respektive, Hangvar och Lärbro, Othem och Boge, Norrlanda och Kraklingbo, Lau och Burs och Tofta och Klinte. Uppgifterna om korstågsledungen i Gutasagens avsnitt IX A kan ses som ett uttryck för hur Kyrkan utnyttjat en befintlig världslig maktapparat Enligt ett dekret (SD I, 671) avskaffades korstågsledungen i sin tur den 7 oktober år 1285 (jfr Yrwing 1978, s 21). Enligt formuleringen i Gutasagan infördes ledningsplikten med de 7 snäckorna efter att Gotland infördes i Linköpings stift. I sitt omfattande och lärda arbete om Gotlands me-

deltid sätter Yrwing denna tidpunkt till 1100-talets slut eller 1200-talets början, då Visbysamhällets utveckling nått så långt, att dess olika prestationer varit jämbördiga med settingarnas (Yrwing 1978, s 21). Detta skulle innebära att organisationen med 7 snäckor ägt bestånd alltifrån 1100-talets slut/1200-talets början till år 1285. Snäck-strukturen med 12 snäck-hamnar skulle följaktligen kunna dateras till åtminstone 1100-talet, troligen 1000-talet.

Detta bör också ha inneburit att de 12 snäckorna relaterades till sex distrikt men de 7 till en större region, troligen hela Gotland. Eftersom snäck-gränserna samvarierar med sockengränserna betyder det att sockenindelningens början, efter Linköpings stifts bildande omkr år 1104, är en kronologisk hållpunkt. Eftersom socknarna, genom analysen i arbetet som ligger bakom föreliggande artikel (Kyhlerberg 1991), i sin tur kan relateras till förparokiala distrikt av tingskaraktär eller bygdelag, förefaller det logiskt att placera också socknarna sekundärt i förhållande till snäck-distrikten. Dock föreligger inget samband med de betydligt yngre tingen och settingarna. Dessa måste vara sekundära i förhållande till socknarna.

Folkland och skeppslag

Den förste som formulerade tanken, att Gotland vid någon period skulle ha varit indelat i två hälften, var Richard Steffen (1943, s 11, s 48; jfr Ersson 1974, s 108 ff). Steffen utgick från settingarna, vilket således inte kan vara kronologiskt riktigt, och föreslog att dessa kunde läggas till grund för antagandet att en gammal gränslinje av betydelse löpt diagonalt över ön från Visbys södra del till Ljugarn (jfr Ersson 1974, Fig 27). Alternativt föreslog Steffen en mer naturgeografiskt motiverad linjesträckning markerad av öns centrala skogsparti från Eksta i väster till Gothem i öster.

Ersson tog upp denna grundidé till diskussion i sin avhandling 1974 (s 108-110). Ersson menar att det bör ha existerat två hälften inom någon administrativ struktur redan under förhistorisk tid eller omkring år 1000 e Kr. Ersson förespråkar en linje mellan Visby och Ljugarn bl a med stöd av ortnamnsbelägget Sudertingsån, känt under 1600-talet. Vid tiden för Gutasagans nedtecknande menar Ersson att det inte längre kan ha existerat några hälften.

I sin kyrkohistoriska analys har också Sven-Erik Pernler tagit upp denna fråga inom ramen för en diskussion om prostier (1977, s 160 ff). Pernler avfärdar tanken, eftersom den inte har något skriftligt källstöd, särskilt inte

inom den kyrkliga organisationen där istället tredingarna sedan lång tid tillbaka var de självklara enheterna.

Frågan har, som ovan nämnts, granskats av Hyenstrand (1989). I sin bok presenterar Hyenstrand en kartbild med en mittlinje utsatt på basis av sockenstrukturen, löpande över Roma/Broa-Halla (1989, s 52 ff, s 108). Hyenstrand anger inte någon beteckning för dessa hälfter, men man kan sluta sig till att det inom ramen för hans framställning antingen måste röra sig om två folkland eller territorier av jämbördig dignitet. I sin sammanfattning skisserar Hyenstrand en hundraesmodell vari Gotlands förmodade tudelning längs denna linje åtskiljer sex primära hundaren i varje halva.

Genom senast Wijkanders studie över Södermanland (1983) framstår det tydligt att det funnits en folklandsindelning inte bara i Uppland och angränsande landskap, utan också i Södermanland (två folkland), i Närke (troligen ett folkland), i Dalarna och Hälsingland osv (Wijkander 1983, s 27, fig.1 ; jfr Gustafsson & Lidén 1980). Såväl Södermanland som Gotland har haft vardera tre prosterier, fast två folkland. Jämförelsen mellan Gotland och Södermanland m fl fastländska landskap är fruktbar. Wijkander kalkylerade antalet primärenheter inom Södermanland till 1440. Detta motsvarar alltså enligt denne två folkland, följaktligen vardera med 720 bebyggelseenheter av denna typ. I ett arbete i manus (Kyhberg manuskript) har författaren visat att sannolikheten är stor för att antalet 720 gårdar per folkland också varit giltigt inom Attundaland, Tiundaland och Fjädrundraland, vardera sex storhundaren med 120 primärenheter (jfr Ambrosiani 1982).

För Gotlands del föreligger härvid en utomordentligt intressant oberoende kontrollfaktor, revisionsjordeboken från år 1653 (Fritzell 1975). Med utgångspunkt från de kvantitativa och korologiska likheterna mellan 1600-talets och 1000-talets demografiska struktur på Gotland kan konstateras, dels att revisionsjordeboken från 1653 totalt förtecknar 1506 gårdar, dels att dessa fördelar sig med 741 gårdar söder om, och 765 gårdar norr om den rekonstruerade gränslinjen i sockenstrukturen mellan Västergarn och Gammelgarn. Detta är ett bevis för att just denna linje varit ursprunglig i relation till en äldre profan förvaltningsstruktur och för att Gotland varit indelat i två hälfter av samma dignitet som folklanden i bland annat Uppland och Södermanland. Analysen har visat att denna gräns forlorat sin betydelse till förmån för gränsen norr därom mellan Visby/Västerhejde socken till Norrlanda/Anga socknar relativt sent under det studerade förloppet (jfr Hyenstrand 1989 och Kyhberg 1991). Den senare gränsen fördelar snäck-

platserna symmetriskt, men inte den förra. Sockenstrukturens samband visar att något mellanled av typ hundaresindelning inte kan påvisas. Den bild som materialet erbjuder överensstämmer med Hafströms uppfattning om en tidig utvecklingsfas omfattande en skeppslag och en inre huvuddel på tillsammans 10 tolfter, dvs 120 gårdar, Hafström ger detta stadium namnet hund eller storhundra (Hafström 1949, s 125; 1962; jfr Lundberg 1982, s 25; Wijkander 1983, s 11 f o d anf litt). Upplandslagen från år 1296 uppger att varje hundare skall rusta fyra skepp som laga ledung (senare också Västmannelagen) (Norborg 1968, s 81 f; Ambrosiani 1982, s 67). Wijkander valde i sin analys av Södermanland att diskutera i termen hund. Mot detta har Ambrosiani invänt att man skulle behöva pröva huruvida inte hunddelarna varit skeppslag (Wijkander 1983, 1985; Ambrosiani 1985, s 38).

Den äldsta folklandsgränsen mellan Västergarn och Gammelgarn måste ha varit kortlivad som självständig företeelse för att efter en tid ingå som en av flera väst-östliga gränser inom snäck-strukturen. Den äldre gränsen visar sig skapa demografisk symmetri mellan norra och södra delarna, medan snäck-strukturen haft en annan organisation. Det kan betraktas som ett stöd för båda tolkningarna, även för skeppslagens/snäck-strukturens externa ursprung och karaktär. De sex snäck-distrikten liknar närmast storhundare/hund med inkorporerade skeppslag med vardera två skepp och 200 à 240 gårdars befolkning. Under förutsättning att gränsen från Västergarn till Gammelgarn varit en folklandsgräns blir förekomsten och dateringen av Västergarns komplexet av avgörande betydelse. Själva lokaliseringen direkt i anslutning till gränsen innebär i sig en ömsesidig bekräftelse på de bägge företeelsernas höga dignitet. Dateringen av Västergarnsvallen kan stödjas av valländarnas nivå över havet, mellan 2.7 och 2.8 meter (Lundström 1981, s 25 ff) Detta utpekar yngre vikingatid. En C14 datering har publicerats av Magnus Elfwendahl (1989, s 30), som kalibrerad kan tolkas som tiden omkring år 1000.

Lokaliseringen i anslutning till en folklandsgräns (?) utgör en analogi till Sigtuna, vallanläggningen och dess förmodade datering till yngre vikingatid, en analogi till Birka och Hedeby.

Ytterligare en betydelsefull punkt ansluter till denna folklandsgräns, nämligen ortnamnsbelägget Suderting(s-ån). Paviken (vilken tillsammans med Idån troligen givit namn åt Västergarn jfr Kyhlberg 1991) och Västergarn har av Per Lundström satts i samband med Birka och Hedeby. Han

menar att vallanläggningen i Västergarn överhuvudtaget inte tillkommit vare sig av eller för gutarna utan som en sveonsk handelsmetroopol. Själva volymen av bygget, ca 30 000 m² sten etc, måste enligt Lundström ha ineburit tillgång till stora samlade resurser.

Dateringen, morfologin och lokaliseringen inneär en kedja av indicier för att just introduktionen av en folklandsindelning inom sveonskt domän kunde vara förklaringen till Birkas upphörande, Sigtunas etablering, eller dynamiska utveckling som centralort, och till Västergarnskomplexet. Dess relativt kortfristiga existens, liksom snäck-distriktens övergång till en institution för korstågsledning, tyder på snabba förändringar. En förklaring till Västergarnskomplexet i linje härmed skulle vara att det inte bara var embryot till en centralort (jfr t ex de danska ringborgarna) utan framför allt ett kungalev, ett kronogods. Detsamma kanske också kastalen Kruttornet i Visby är tecken på. (jfr Kyhlberg 1991; Andrén 1985, s 73 f).

Stormän och kungar

I Gutasagan beskrivs hur Avair från Alva, såsom den förste, lyckas sluta ett freds(?)fördrag med sveakungen. Dess innebörd var den, att gutarna gavs möjlighet att genom en årlig gäld köpa sig tillgång till mellansvenska hamnar och handel. I och med att jarlens andel av gälden särskilt specificerades till 1/3 av de 60 markerna silver finns skäl att däri anta en markering av dennes funktion som sjöbefälhavare (?) Sveonerna hade alltså tidigare kunnat lägga embargo och handelshinder på sjöfarten från Gotland - och därtill haft makt att upprätthålla dessa! Detta stämmer väl med den bild Hyenstrand velat framhålla av sveonerna enligt Adam av Bremen (Adam av Bremen, ect), mer som sjöfarare än som ett territorium, kanske sjörövare mera än en politisk kongregation. (Hyenstrand 1985; jfr Yrwing 1978, s 104, s 126).

Om gutarna verkligen hade representerat en stark sjöfart och handel skulle effekterna härav inte först och främst synas inom Gotland. Silverskatterna på Gotland är inte ett "finansiellt netto", ett mått på rikedom, utan ett socioekonomiskt fenomen. Silverskatterna berättar inte i första hand om transaktionerna utan om en förändrad "marknad" (jfr A Carlsson 1983 a och b). Vad källkritiken beträffar har Yrwing påpekat att någon jarl inte är skriftligt belagd förrän under 1100-talet men att episoden med Avair stråben från Alva i Gutasagan i sin helhet torde kunna hänföras till hednisk tid. Yrwing menar att sveonerna/svearna inte kunde sluta denna typ av avtal

förrän under 1100-talet (Yrwing 1978, s 170-171).

En faktor av intresse för frågan om det gotländska samhällets egalitet och styrsystem, t ex förmodade särdrag gentemot Danmarks och fastlandets synkront alltmer centralistiska makthierarkier, är frågan om Avair stråbens position och mandat.

Begreppet kung är i Gutasagan reserverat för sveakungen, som inte namnges men betecknas som "Uppsala konung", en genitiv som troligen åsyftar kungens roll som ledare för den institutionella kulturen. Begreppet Uppsala skulle i så fall stå för hednatemplet, inte för någon ort med detta namn. Två tecken på Avairs mycket höga rang återfinns i texten. Det tydligaste är "prissättningen", det antal mansboter som Avair säger sig vilja avkräva gutarna för att åta sig att leda ambassaden till sveakungen. Han begär 3 mansboter, vilket kan översättas med 9 marker guld eller 72 marker silver. Och detta är mer än sveakungens egen gäld från gutarna på 60 marker silver (varav 20 till jarlen). Det andra tecknet på hans rang ligger i epitetet stråben. Det torde på intet sätt vara pejorativt i sin symbolfunktion, även om dess semantik, liksom t ex "läspe och halte", etc i grunden är det. Ett antal exempel på epitet visar att de är förbehållna samhällets högst uppsatta personer, kungarna och deras gelikar (jfr Hellqvist 1912; Brylla 1990). Avair kan därför, med stöd av förekomsten av det förstärkande epitetet stråben, rankas mycket högt.

Vidare kan man notera, att Gutasagan har ytterligare ett omdöme knutet till Avair. Sagan säger, med ett ord som genom detta belägg, står isolerat inom östnordiskt område, att han var "klok och fielkunnigr". Detta bör i analogi med det isländska "fielkunnigr" tolkas som trollkunnig, även om det översätts med mångkunnig (Holmbäck & Wessen 1979, s 306). Själva användningen av detta ord antyder att författaren till Gutasagan hade en betydligt vidare referensram än enbart Gotland.

Om detta ord, "fielkunnigr", ställs samman med den särskilda betoningen av att sveakungen å sin sida var "Uppsala(s) konung" och med uppgifterna om Likair, kallad "den vise" och som uppges "ha rätt mest på den tiden", finns en tydlig tolkningsmöjlighet. Såväl sveakungen som Avair markeras ha stått i ledningen av/eller haft nära anknytning till kulturen. Såväl Avair som Likair anges å andra sidan ha varit "klok" respektive "vis". Utifrån konstaterandet att Gutasagan tillkommit inom en hög kyrklig miljö, nära ärkebiskopen/biskopen eller en klosterinstitution inom samma sfär, finns skäl att misstänka att Gutasagens författare kanske häri lagt sin egen

översättning av gamla begrepp som t ex "vise" eller "gode".

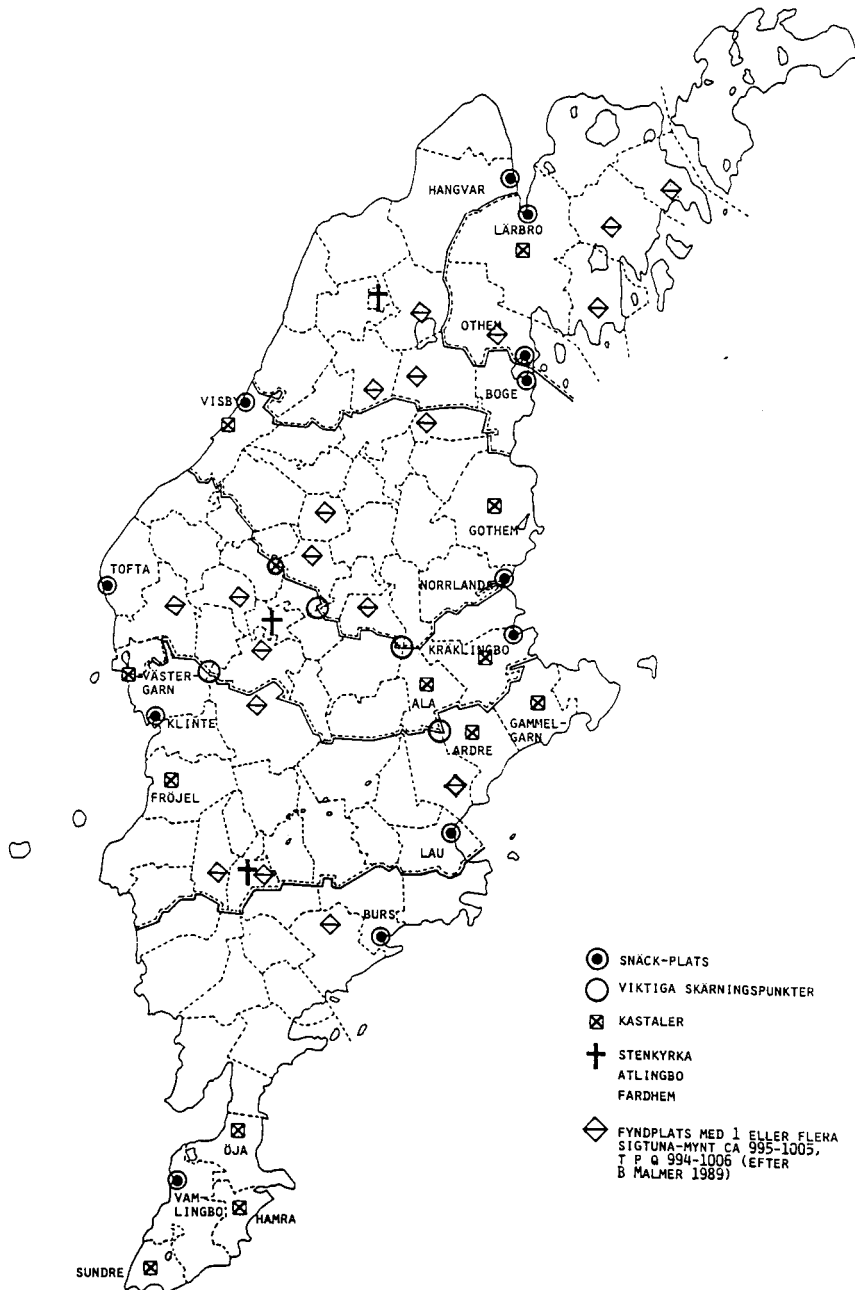
Att Avair inte betecknas som kung behöver inte betyda att han inte hade en motsvarande position inom det gotländska samhället, tvärtom. Och fördraget som Avair lyckades sluta med sveakungen? Gålden på 60 marker silver, varav 20 till jarlen, kan tolkas som ungefär 12000 gram silver. Med viktmark indelad i 240 enheter skulle detta ha motsvarat 14400 penningar (jfr Kyhlberg 1975, 1980, o d anf litt).

Anders Carlsson har beräknat att Gotland under vikingatid haft ungefär 1200 gårdar med en kalkylerad befolkning på ca 14400 invånare (1983 a, s 29, s 37). Sven-Olof Lindqvist anser att uppgiften kan relateras till ungefär 1500 gårdar med vardera en andel på ca 8.2 gram silver (Lindqvist 1984; jfr Kyhlberg 1980). Det förefaller fruktbart att anta att "gutarnas skatt" var räknad "demografiskt", ligger däri ytterligare ett uttryck för sveakungens överhöghet.

Brita Malmers studie över Sigtunamyntningen ca 995-1005 (1989), behandlar gotländska förhållanden. Malmer anser att de fyrsidiga präglingarna och den korta utpräglingstiden bäst kan förklaras som ett centralt kungligt initiativ för att betala solder till medlemmar av den kungliga hirden eller till andra militära befälhavare (Malmer 1989, s 36).

Huruvida denna tolkning skulle vara den absolut korrekta eller enda möjliga går inte att testa numismatiskt. Den numismatiska tolkningen har emellertid stor betydelse som hypotes inom den historiskt-arkeologiska ramen, särskilt om myntfynden studeras korologiskt. Om Malmers tolkning är riktig måste fyndplatserna mer eller mindre direkt avspegla en rumsligt-social struktur. De kartredovisningar Malmer presenterat, med dels fynd med t p q ca 994-1006, dels samtliga skattfynd som innefattar Sigtuna mynt etc, visar sinsemellan stora korologiska olikheter. Den äldsta gruppen har en särställning (Malmer 1989, Plate 33 och 34).

Gruppen av skattfynd som deponerats inom ca elva år efter Sigtuna myntens präglingstid omfattar 19 fynd. I kartan till föreliggande artikel har dessa äldsta skattfynd redovisats enligt Malmer 1989, Plate 3. Förutom anslutningen till inlandet uppvisar korologin ytterligare särdrag. Det ena är huvudgrupperingen med tre eller fyra agglomerationer, det andra är den relativt symmetriska fördelningen i relation till snäck-platserna, det tredje är den rumsliga närheten till ett par snäck-platser i Burs, Lau, Othem och Tof-ta, eventuellt ytterligare några. Därtill finns ett minst lika tydligt negativt korologiskt samband till kastalerna och ett möjligt positivt samband till tre-

dingskyrkorna i Stenkyrka, Atlingob och Fardhem.

Det negativa sambandet med kastalerna är så uttalat, att det måste leda till formuleringen av ett antagande eller några hypoteser inför en framtida fördjupad studie. Såväl snäck-platser, tredingskyrkor som kastaler kan associeras med olika stormannagrupper, stormannagods eller stormannafunktioner. Avståndet i tid, för kastalerna tiden efter ca 1150-talet och för mynten ca 150 år tidigare, understryker det sociala mönstret och det politiskt-administrativa sammanhanget.

Vi måste anta att snäck-strukturen ingått som del i ett sveonskt domän men att kastalerna manifesterat en överhet med annan tradition eller andra bindningar, en mer lokal, kanske delvis kyrklig maktgrupp.

Man kan utifrån samlade indicer och skriftliga belägg anta att Gotland under yngre vikingatid och tidig medeltid varit involverat i upprepade stridigheter och inte befunnit sig utanför tidens maktkamp och imperialistiska strävanden.

Gutasagans kapitel 2 enligt Holmbäck & Wesséns indelning (se dock revidering genom Kyhlberg 1991) inleder med orden: "Många konungar stridde mot Gotland, medan det var hedniskt". Lindkvist menar att detta skulle syfta på en alldeles speciell händelse (något som kunde stödjas genom formuleringarna både på Rökstenen-".. var Gunns häst ser föda på slagfältet, där tjuo konungar ligga .."- och på stenen från Råda i Västergötland, som berättar om en viss Gunne, som stupat i strid "-.. då konungar kämpade.."-). Jansson menar att detta kunde syfta på slaget vid Svolder år 1000 (Jansson 1977, s 86). Tiden omkring år 1000 är en mycket orolig tid av maktkamp mellan sinsemellan befryndade kungar. Det är epoken för slaget vid Helgeå, vari tre av tidens stora var inblandade: Olov Haraldsson, Olof Eriksson skötkonung och Knut den store. Källorna till denna historiskt belagda händelse har granskats och reviderats av Bo Gräslund (1986). Knut den store var slagets vinnare och uppgav sig efteråt vara herre också över en del av svearna. Samtidigt finns inget som tyder på att denna seger togs ut territoriellt och häri ligger flera obesvarade frågor. Gräslunds omvärdering innebär framförallt att han lokaliserar slaget till Garnsviken/Langhundraleden i sydöstra Uppland, inte till Helgeå i Skåne. Utan att här ta ställning till Gräslunds resultat kan konstateras ett en sådan situation skulle ge just (norra) Gotland en betydelsefull strategisk position.

Anglosaxiska krönikor uppger att såväl landbaserat manskap som sjöstridskrafter ingick i hären. I Adam av Bremens historia kapitel II, 61,

uppges att "folken från öarna" vid något tillfälle ingick i Olov Haraldssons trupp (Adam av Bremen etc; Kyhlberg 1989, s 152). Läst samman med Gutasagens och Strelows uppgifter om händelser lokaliserade till Hellvi-Åker-garn under Olov Haraldssons tid förefaller det geografiskt och historiskt rimligt att Gotland och gotlänningar varit-engagerade, kanske till och med enrullerade i tidens stora maktpolitiska händelser.

För att forskningen kring Gotland skall kunna vidareutvecklas måste de flesta förutfattade meningar ifrågasättas och söka revideras. För att komma till nya ståndpunkter krävs en analys som inte tar hänsyn till endast enstaka belägg utan till indiciekedjor och logiska serier av samband.

Argumenten talar sammantaget för att Gotland under yngre vikingatid och tidig medeltid varit ett stratifierat samhälle med ledande personer i paritet med de högst uppsatta inom t ex sveonernas domän. Utvecklingen har troligen varit påverkad av externa krafter. Detta är inte någon direkt motsägelser mot den forskningsinriktning som menar att Gotland var ett egalitært bondesamhälle, däremot mot tanken på en stabil, nästintill trög social/samhällsutveckling. I grunden ligger frågan om begreppsklarhet och om vetenskaplig stringens. Inom en viss "feodal"/repressiv/underordnad samhällsnivå skulle knappast några demografiska analyser eller arkeologiska artefaktstudier/dråktstudier etc kunna förväntas avslöja dess styrsystem och styrfaktorer, eftersom varje sådan studie kunde förmodas utspelas i ett slutet rum. Till och med ett så pass unikt samhälle som Helgö förefaller ha varit demografiskt normalt trots sin antagligen speciella position i förhållande till en storman eller kungamakt (jfr Kyhlberg 1985). Med tanke på förhållandena inom Mälörömrådets sveadomän och t ex på Bornholm under den aktuella tiden kan man knappast nöja sig med att tolka den materiellt höga och jämna standarden i det gotländska arkeologiska materialet som uttryck för en generellt obunden bonderepublik med någon sorts kollektivt tingsrelaterat styrelseskick. Gotland torde ha haft en stark tings-tradition (jfr Kyhlberg 1991), som övertogs i första hand av kyrkans organisation. Det föreligger en kontinuitet från bygdelag över tingsområden till socknar och tredingar. I denna utveckling förefaller fenomenet folkland och en skeppslag av snäck-distrikt som "utsocknes" och relativt kortfristig. Häri framträder ett kraftfullt externt inflytande över hela ön och på högsta maktnivå.

Ola Kyhlberg
Stockholm

Litteratur

- Adam av Bremen. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Samfundet Pro Fide et Christianismo.
- Ambrosiani, B. Hundare, skeppslag och fornlämningar. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 4*. Äldre territoriell indelning i Sverige. 1982.
- Södermanland mellan forntid och medeltid. *Fornvännen*. 1985.
- Andrén, A. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80. N3 13. 1985.
- Brylla, E. Emund Slema. *Allan Rostvik den 22 mars 1990. En hyllningsskrift*. 1990.
- Carlsson, A. Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid. Text och katalog. *Stockholm Studies in Archaeology 5*. 1983.
- Djurhuvudformiga spännen - produktion och konsumtion. *Gutar och vikingar. Historia i fickformat*. Statens Historiska museum. 1983.
- Carlsson, D. Äldre hamnar - ett hotat kulturarv. *Fornvännen*. 1987.
- Elfwendahl, M. Arkeologi på Gotland. Fyra undersökningar i Västergarn. *Riksantikvarieämbetets Gotlandsundersökningar. Arkeologiska skrifter nr 1/1989*. 1989.
- Ersson, P-G. Kolonisation och ödeläggelse på Gotland. Studier av den agrara bebyggelseutvecklingen från tidig medeltid till 1600-talet. *Meddelanden från kulturgeografiska Institutionen vid Stockholms universitet Nr B 27*. 1974.
- Fritzell, G. Gotlands socknar under medeltiden. *Gotländska studier 4. Utgiven av S:t Knuts Gille i Visby*. 1975.
- Gräslund, B. Knut den Store och sveariket. Slaget vid Helgeå i ny belysning. *Scandia, band 52:2*. 1986.
- Gustafsson, J. & Lidén, H A. Mälardalens bebyggelse. Om ett kartprojekt vid Statens Historiska Museum. *Fornvännen*. 1980.
- Hafström, G. *Ledung och marklandsindelning*. 1949.
- Hellqvist, E. Fornsvenska tillnamn. *Xenia Lideniana. Festskrift tillägnad professor Evald Lidén på hans femtioårs dag den 3 oktober 1912*. 1912.
- Holmbäck, Å. & Wessen, E. *Svenska landskapslagar*. 1979.
- Hyenstrand, Å. Socknar och stenstugor. Om det tidiga Gotland. (Med bidrag av Anders Carlsson) *Stockholm Archaeological Reports Nr 24, 1989*. 1989.

- Jansson; S B F *Runinskrifter i Sverige. Andra upplagan.* 1977.
- Kyhlberg, O. Vägar och viktod. Diskussion kring frågor om precision och noggrannhet. *Fornvännen.* 1975.
- Vikt och värde. Arkeologiska studier i värdeämätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder. I Helgö. II Birka. *Stockholm Studies in Archaeology 1.* 1980.
 - Samhällsteori kring husgrupp 3 i Helgö. *Fornvännen.* 1985.
 - Gotland hos Adam av Bremen. *Mänsklighet genom millenier. En vänbok till Åke Hyenstrand.* 1989.
 - Gotland mellan arkeologi och historia. Om det tidiga Gotland. *Theses and Papers in Archaeology 4.* 1991. (utkommer juni 1991)
 - Makt och herravälde. (manus)
- Lindkvist, Th. Gotland och sveariket. *Gutar och vikingar. Historia i fickformat.* Statens Historiska museum. 1983.
- Lindquist, S-O. Sextio marker silver vart år ... *Gotländskt arkiv 1984. Med delanden från Föreningen Gotlands Fornvännen. Årgang 56.* 1984.
- Lundberg, B. Äldre indelningssystem i Uppland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 4. Äldre territoriell indelning i Sverige.* 1984.
- Lundström, P. *De kommo vida ... Vikingars hamn vid Paviken på Gotland.* 1984.
- Malmer, B. The Sigtuna Coinage c. 995-1005. *Commentationes de nummis saeculorum IX-XI in Suecia repertis. Nova Series 4.* KVHAA. 1989.
- Norborg, L-E. *Källor till Sveriges historia.* 1968.
- Olsson, I. Snäck-namn på Gotland. *Fornvännen.* 1972.
- *Gotlands natur och historia speglade i ortnamnen.* 1979.
- Pernler, S-E. *Gotlands medeltida kyrkoliv - biskop och prostar. En kyrko rättslig studie.* 1977.
- Steffen, R. *Gotlands administrativa, rättsliga och kyrkliga organisation från äldsta tider till år 1645.* 1943.
- Strelow, H N. *Cronica Guthilandorum.* Facsimil. 1633(1978).
- Wienberg, J. Bornholms kirker i den aeldre middelalder. *Hikuin 12.* 1986.
- Bornholms kirker i den aeldre middelalder. *Bornholmske Samlinger 1989.* 1989.
- Wijkander, K. Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid. *Sörm-ländska handlingar 39.* 1983.

- Bebyggelser, tolfter och kungsgårdar i Sörmland replik till Björn Ambrosiani. *Fornvännen*. 1985.
- Yrwing, H. *Gotlands medeltid*. 1978.

AKTUELLT

ÖSTERSJÖLÄNDERNAS CHATEAU GAILLARD (?)

I Åbo hölls den 3-8 september 1991 den första konferensen för borgforskning i länderna kring Östersjön. Initiativtagare och organisatör har varit Knut Drake, känd för de flesta av oss för 17 års produktiv forskning i Tavastehus slott och för omfattande arbeten vid Raseborg - således en av de verkliga hörnstenarna i nordisk borgforskning. Att just han avlossade startskottet är alltså både naturligt och passande.

Konferensen hade fått temat "*The castle as a power factor and innovation centre around the Baltic 1000-1400*" och hade samlat deltagare från samtliga de nio Östersjöstaterna, samt Tjeckoslovakien.

Värdlandet Finland stod naturligtvis för det största deltagarantalet, men däremot inte för det största antalet föredrag. Estland och Sverige var de båda näst största delegationerna och även de länder som uppvisade den största fliten vad gäller föredragshållandet. Estland har ju en fin forsknings-tradition med Tuulse som portalfigur, men när man betänker att ca 1/4 av hela yrkeskåren var närvarande i Åbo, så förstår man ännu bättre esternas starka vilja att bryta sin femtioåriga isolering. Danmark representerades av en väl sammanhållen grupp om fem personer, vilken också får anses utgöra länken till Chateau Gaillard, det sedan länge fungerande västeuropeiska borgforskningsforumet (hittills tyvärr stängt för andra än den etablerade inre cirkeln). Övriga länder representerades av en eller två delegater.

Sammanlagt 30 föredrag presenterades under 3 1/2 dagar. Det fastställda temat var det inte särdeles många som brydde sig om, men det var väl heller knappast väntat på ett första möte; alla var helt enkelt nyfikna på vad som hade rört sig på den sida av järnridån som inte var deras egen, varför det hela blev till en taxering av forskningsläget. Åtskilliga föredrag var av typen "Medeltida borgar i vårt land 1000-1500". I några få fall blev det redovisning av grävrappport, vilket nog inte heller var arrangörernas intention. Mycket, särskilt från de forna östländerna, var konsthistoria i Tuulses tradition. Vi som från en arkeologisk utgångspunkt intresserar oss för annat än

planlösningar och murverk hade dock åtskilliga godbitar att suga i oss.

Toomas Tamla från Estland presenterade vikingatida/1100-tals fornborgar. Detta förhindrade att en konstlad gräns drogs vid historiska tidens början, vilket ju är en olycklig indelning av borgmaterialet, som t.ex. svensk borgforskning lider något av. Hans kollega och landsman Ain Mäesalu presenterade 1100-1300-talsborgen Otepää i sydöstra Estland, vilken tillsammans med vissa finska "fornborgsliknande" anläggningar som Vanhalinna och Hakoinen (i användning till 1300-talets slut, men morfologiskt liknande våra fornborgar), borde få svenska borgforskare att fundera över vissa av våra "fornborgars" dateringar och funktioner. Är det så säkert att t.ex. Tunaborgen i Hälsingtuna är förhistorisk? Nils Engberg kunde presentera belägg för att man redan under 1100-talet byggde privata borgar i Danmark, vilket ju kan ge en intressant utvecklingsbild när man ställer dem mot de 150-200 år äldre stormansgårdar som man undersökt i t.ex. Vorbasse.

Våra tentativa diskussioner i Lundaseminarieret angående landsbygdsborgarna som exempel på "komprimerad urbanisering" fick bränsle av ännu en est, Heiki Valk, som pratade kring ämnet: den tyska borgens betydelse för uppkomsten av estniska städer, utifrån exemplet Viljandi.

Ett par danska bidrag utgjorde viktiga utgångspunkter för teoretiska resonemang. Rikke Agnete Olsen ifrågasatte förekomsten av feodalism i Norden överhuvudtaget. Hon blev naturligtvis inte oemotsagd, men det väsentliga är att vi inser att debatten verkligen inte alls är avslutad så som många av oss tror. Debatten är nödvändig, inte minst för att vi skall få komma fram till enhetliga (och operativa) begrepp vad gäller samhällsteorin. Anne Nissen Jaubert förde in det obefästa palatset/hallen/stormannagården i diskussionen, något som också är nödvändigt att göra, vilket inte minst Ystadprojektet har visat oss. Skiftet från en militärteknologisk till en maktpolitisk syn på "borgar" har ännu inte ägt rum fullt ut.

Johan Engström belyste dock på ett tankeväckande sätt att militärteknologi inte bara behöver röra sig om vapen, rustningar och befästningsanordningar. Han visade utifrån en visserligen militär, men "träng- och intendenturbetonad", vinkel att allt från husbygge till ostillverkning kan vara militär aktivitet.

Föredragsserien avslutades med en elegant och mycket klagörande presentation av Piotr och Elisabeth Palamarz' resultat av ett mer än decennielångt forskningsarbete vid Kastelholm. Resultaten skall inte avslöjas här,

men så mycket kan sägas att vissa ålänningar nog inte blir så lyckliga när de får se dem.

Föredragen kommer att publiceras i den första delen av en planerad serie kallad Castelli Maris Baltici.

I konferensprogrammet ingick också 2 1/2 dagar av exkursioner. Vi fick se Stenberg, Vanhalinna och Kuustö, vidare Raseborg, Hakoinen och Tavastehus. Sista dagen ägnades åt Åland och särskilt då Kastelholm, förstås.

Vid konferensen formerade sig en grupp ledamöter för att diskutera en fortsättning på dessa borgforskarmöten. Det beslöts att man skall försöka anordna dem vartannat år (udda årtal - Chateau Gaillard har jämna) och att de nio Östersjöstaterna skall anses som konferensernas arbetsområde, samt att de nio skall turas om att anordna mötena. Enskilda forskare från Norge och Tjeckoslovakien skall dessutom komma att inbjudas, men den "circumbaltiska" karaktären skall stå fast.

Nio kontaktpersoner utsågs: Nils Engberg, Danmark, Hans A. Liden, Sverige, Knut Drake, Finland, Anatolij Kirpicnikov, Ryssland, Kaur Altoa, Estland, Andris Caune, Lettland, Kazimieras Sliogeris, Litauen, Kazimierz Pospieszny, Polen och Gunnar Möller, Tyskland.

Intresset för att anordna en konferens i framtiden var mycket stort; både Estland, Litauen och Polen anmälde intresse, men den ekonomiska situationen inom den nära framtiden i dessa länder ansågs omöjliggöra ett möte där 1993. Sverige anmälde sig därför som nästa arrangör, vilket Danmarks representanter applåderade (Tysklands hade redan åkt hem och kunde inte protestera).

Hans A. Liden och undertecknad kommer därför att ta vederbörliga kontakter under den närmaste tiden; planeringen inför 1993 är redan igång. Kanske får vi så småningom ett Östersjöstaternas Chateau Gaillard, även om detta inte blir så slutet som den västliga motsvarigheten.

Knut Drake och hans medhjälpare Heljä Brusila, Markus Hiekkanen, Aki Pihlman och Kari Uotila är väl värda en honnör för ett välkommet och efterlängtat initiativ och en utomordentligt väl genomförd konferens. Tack från oss allihop.

Mats Mogren
Uppsala

META **MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT**

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenber
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Karna Jönsson
Katalin Sabo

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemsskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1991 kr 80:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Arkeologiska institutionen, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

KF-Sigma tryckeri, TLTH, Lund.
ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT		1
<i>Kaur Altoa & Jaan Tamm</i>	Utforskning av historiska städer i Estland - resultat och perspektiv	3
DEBATT		
<i>Thomas Wallerström</i>	Vädret, makterna och utmarkernas nyttjande under medeltiden	19
<i>Maria Adolfsson</i>	Finskt och svenskt i nordvästra Värmland - kommentarer kring en kartöversikt	43
<i>Ola Kyhlberg</i>	Verklighet eller dröm? Gotland mellan vikingatid och medeltid	51
AKTUELLT		
<i>Mats Mogren</i>	Östersjöländernas Chateau Gaillard (?)	70